

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

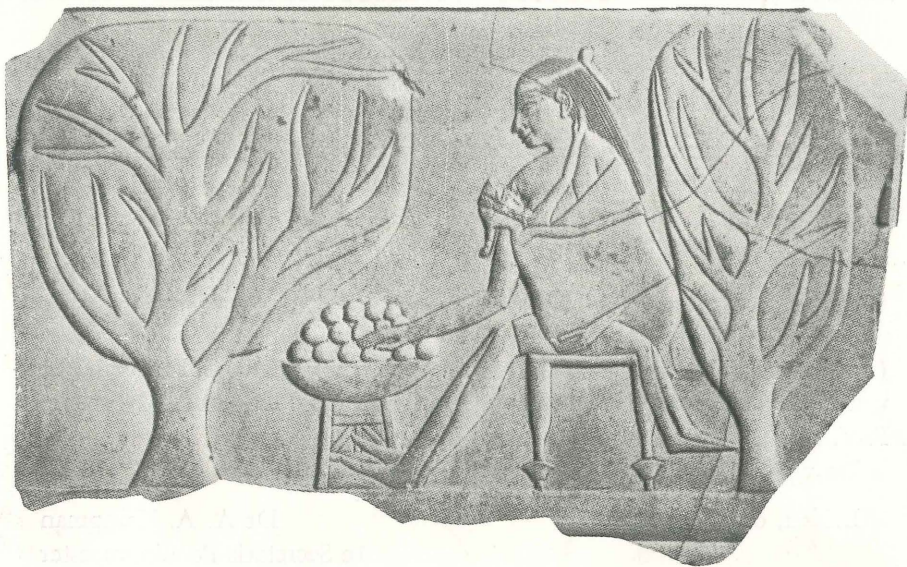
REDACTIE

H. J. FRANKEN, H. DE MEULENAERE, L. DE MEIJER, L. VANDEN BERGHE

Redactie-adres: Nekkersberglaan 11, Gent, België

Administratie: EX ORIENTE LUX, Noordeindsplein 4a, Leiden

Afb. 57. Vrouw met kind — 26e dynastie.
New York, Metropolitan Museum of Art

VERSCHEENEN JANUARI 1963

INHOUD:

Bestuursmededeling — Deze Jaargang — In Memoriam Prof. Dr G. J. Thierry — XIX — De stad als element der oudoosterse beschaving — XX — De vrouw in de laat-egyptische autobiographie — XXI — Oudegyptische logboeken — XXII — Egyptisch glaswerk — XXIII — Tentoonstelling: Kunst der Kopten — XXIV — De opgraving in Deir 'Alla, derde seizoen, 1962 — XXV — Voorlopige lijst van de voornaamste Hebreeuwse grammatica's in Nederland verschenen — XXVI — Nieuwe Berichten over Ras Sjamra — XXVII — Professor Palmer en de Minoische bevolking — XXVIII — De indeling der geschiedenis van Mesopotamië van vóór 2000 v. Chr. in het University Museum te Philadelphia (Penn.) — XXIX — Mathematische teksten uit Susa — XXX — De tentoonstelling van Iraanse kunst te Den Haag — XXXI — Een stadscultuur in Afghanistan uit het Derde Millennium v. Chr. — XXXII — Epiloog. City Invincible.

BESTUURSMEEDEDELING

Na op de laatste Algemene Ledenvergaderingen gehouden verkiezingen heeft het Algemeen Bestuur van het Genootschap zich als volgt geconstitueerd:

Prof. Dr. M. A. Beek (Amsterdam) voorzitter; Dr. A. A. Kampman (Leiden) eerste secretaris; K. R. Veenhof (Leiden) tweede secretaris-penningmeester; Mr. W. F. Leemans (Arnhem); Prof. Dr. A. S. van der Woude (Groningen); Prof. Dr. L. Vanden Berghe (Gent); Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek (Enschede); Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P. (Nijmegen); Prof. Dr. J. Vergote (Leuven); Dr. J. Zandee (Utrecht).

De vijf eerstgenoemden vormen het Dagelijks Bestuur.

Leiden, oktober 1962.

Dr A. A. Kampman
1e Secretaris-Penningmeester

In

DEZE JAARGANG

van *Phoenix* willen wij allereerst met dankbaarheid gewagen van de belangstelling door pers en uitgevers betoond in hun bladen en uitgaven voor het Oude Nabije Oosten. Deze neemt steeds toe omdat men weet dat onder de lezers een belangstellend publiek voor dit onderwerp wordt gevonden. Toch moge van deze plaats ook een waarschuwend woord worden gesproken, waarmede, naar wij hopen, lezers, nieuwsgaarders, uitgevers en bovenal de archæologen en historici, gebaat mogen zijn; deze laatsten vooral omdat hun toch al te dikwijls uitspraken en verklaringen in de schoenen worden geschoven die zij nauwelijks kunnen hebben afgelegd. Nu is het wel waar dat de redacties hun inlichtingen dikwijls van persbureaux uit jonge landen ontvangen en het moge ook waar zijn dat journalisten zelf hun berichten soms als ééndagsvliegen beschouwen, maar anderzijds is het ook waar dat er genoeg geïnteresseerden zijn die de redacteuren gaarne onbaatzuchtig terzijde zouden staan bij een contrôle van de binnengekomen berichten.

Stel U voor dat de *Volkskrant*, het *Algemeen Handelsblad* — nog wel in grote opmaak — en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* — nota bene in de rubriek „De wetenschap vordert” — hun sociale en handelsberichten zouden brengen op dezelfde wijze waarop ze onlangs een bericht doorgaven over een vermeend pyramide-achtig gebouw, dat het graf van Mozes zou bevatten? De naam van de Venezolaanse onderzoeker werd daarbij vermeld. Wat verder te denken van een bericht hedenavond in het *Leidsch Dagblad*, dat de ook hier te lande bekende James Mellaert, „s werelds oudste textiel gevonden zou hebben in Zuid-Turkije”. Aldus de kop; in het bericht zelf uit de *Daily Telegraph* overgenomen, staat echter: „Het is nog niet bekend hoe oud de stoffen zijn”. Hoe zou een Leids gemeenteraadslid reageren tegenover „de Geachte Redactie”, als zijn begrotingsredevoeing aldus werd „verslagen”? ¹⁾

Niet alleen de leiders der opgravingen verdienen dus bescherming tegen onjuiste berichtgeving, maar eveneens de auteurs wier boeken door Nederlandse uitgevers in vertaling op de markt worden gebracht. Indien de vertaling niet door een vakman wordt verricht, dan zou deze althans een basisvertaling moeten doorkijken.

Om te illustreren wat er in dit genre gebeurt, één voorbeeld. In een te Delft in vertaling uitgekomen boek kan men als vertaling van de „Fertile Crescent”, de vruchtbare halve maan (een bijnaam voor de vruchtbare strook langs de Euphraat, de Tigris en de Nijl) vinden: „de vruchtbare aanwas”. „Dank U”, zeggen dan publiek en auteur.

¹⁾ Voor Pythagoras en *De Telegraaf* zie blz. 159.

Gelukkig zijn er ook voorbeelden te noemen hoe het wél kan. Ik wil hier wijzen op een publicatie, telkenjare herhaald, in het dagblad *Le Monde*. Zoals men weet, gaat in Frankrijk de activiteit op opgravingsgebied uit van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat de opgravingen ook financiert. De secretaris van de Commissie zelf publiceert in dit dagblad een uittreksel van zijn rapport. Indien dan ook in deze jaargang de resultaten der Franse opgravingen geregeld ter sprake komen, is dit te danken aan het rapport in *Le Monde*, van 28 september 1962.

13 november 1962.

IN MEMORIAM PROF. DR. G. J. THIERRY

De in het begin van dit jaar overleden Leidse hoogleraar Prof. Thierry is een man geweest van zeer ruime kennis en belangstelling. Hij kende uitstekend zijn klassieken, uiteraard Hebreeuws en Aramees, hij beheerste en las nog geregeld Sanskriet, hij schreef een uitstekend proefschrift op Egyptologisch terrein, hij was ook verschillende jaren hoogleraar in het Akkadisch, de eerste op deze leerstoel. Daarnaast had hij een goed inzicht in filosofische problematiek en hield ook op dit gebied zijn contacten, hoewel zijn meer specialistische belangstelling op geheel ander, philologisch, terrein lag. Hij had buitendien levendige interesse in kerkelijke aangelegenheden, werkte mee aan de vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap en preekte b.v. nog geregeld.

De herinnering aan hem zal evenwel, bij grote groepen van wie hem gekend hebben, zijn die aan Prof. Thierry de Hebraicus, die verschillende generaties theologen en Semitisten op dit terrein heeft opgeleid. Hij was een uitstekend en enthousiast docent, met grote liefde voor zijn vak en voor het doceren daarvan, met groot begrip ook voor zijn studenten. Ook zij, die zijn vak alleen volgden „omdat het moest” zullen aan de uren in zaal III van het Academieggebouw nooit — lijkt het mij — kunnen terug denken als aan verloren tijd in verveling doorgebracht. Juist daarom, omdat hij zelf zo'n kennelijk plezier in zijn stof had en het voor hem iets levends was. Hij was uiterst precies, ploos elke vorm uit, naar oorsprong en ontwikkeling, lette er nauwkeurig op, dat zijn leerlingen de grammaticale details niet met de Franse slag afdeden, op straffe van een „slechte aantekening”. Daartegenover stond, dat hij het beginnersonderricht nooit met enig spoor van verveling verrichtte; integendeel, hij deed het met een bezieling alsof hij zojuist op een hem volslagen onbekend, doch boeiend terrein gestoten was, waarin hij zich samen met zijn leerlingen ging verdiepen. Verschillenden van zijn leer-

lingen heeft hij blijvend aan zijn vak kunnen binden. Zij zullen in het bijzonder met dankbaarheid aan zijn onderricht denken. De grammaticale basis, die Prof. Thierry legde was degelijk en bleek in latere jaren een goed fundament voor verdere studie. Wat oorspronkelijk misschien overprecisie leek, is toen hogelijk gewaardeerd. Voor hen is er ook de herinnering aan de privatisima deels in de studeerkamer van Prof. Thierry's huis aan de Zoeterwoudse Singel, bij mooi weer in de serre: de colleges Bijbels- en Joods-Aramees en Syrisch.

Ongetwijfeld is Prof. Thierry een zeer veelzijdig mens geweest. Bij zijn leerlingen zal zijn naam in de eerste plaats het beeld oproepen van de zaal, waarin hij jaar in, jaar uit college gaf, met Prof. Thierry zelf achter de kathedraal, met enthousiasme bezig de nieuwe vorm te ontleden en te verklaren. Een beeld, dat zonder twijfel eenzijdig is, maar ook één, waaraan zeer veel goede herinneringen verbonden zijn.

Leiden, maart 1962

J. HOFTIJZER

XIX — DE STAD ALS ELEMENT DER OUDOOSTERSE BESCHAVING ¹⁾

We have chosen as the "short title" of this report two words from a poem of Walt Whitman because the adjective "invincible" describes so graphically the dominant commanding role of the city in the development of culture and because we believe that without the vision of the "new city of friends" the eternal struggle to make this powerful force serve its highest purposes must fail, especially now when under attack cities are the most vulnerable of all human institutions.

Carl H. Kraeling, *City Invincible*, Preface p. VII

Naast en tegenover het Congres staat nu sinds enkele tientallen jaren het Symposium. Duidde het woord congres slechts aan, hoe men ter plaatse samenkwam ter bespreking, men hoede zich er evenwel voor symposium met drinkgelag te vertalen; dat men dit woord koos, was ter herinnering aan de gesprekken die tijdens het drinken van gelengde wijn in de Griekse oudheid werden gevoerd en waaraan ook de wijsgeren deelnamen. De gelengde wijn heeft plaats gemaakt voor tomatensap of jus d'orange, maar het exclusieve karakter is gebleven: exclusief wat onderwerp en wat personen betreft; het

¹⁾ *City Invincible*, A Symposium on Urbanization and Cultural Development in the Ancient Near East held at the Oriental Institute of the University of Chicago, December 4-7, 1958. Edited for the Planning Committee by Carl H. Kraeling and Robert M. Adams, Chicago Illinois, 1960.

Th. C. Vriezen, *Jahwe en zijn stad*, Rede Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 1962.

onderwerp van gesprek en wie er mogen spreken, wordt vastgesteld. Deze worden dan protagonisten genoemd, een term aan het Griekse toneel ontleend. Op het symposium waarover wij gaan spreken, waren er vijftig, tegenover vijftien „other members”.

Als men zich er van bewust is, dat tachtig procent van de meer dan honderd miljoen inwoners van de Verenigde Staten van Amerika in een stad leven, kan men begrijpen dat men aan de stad in haar vele functies in het Oude Nabije Oosten zulk een symposium heeft gewijd (4-7 december 1958). Van dit symposium verscheen het verslag reeds in 1960, onder de titel *City Invincible*. Dit geeft verbatim de voordrachten en de discussies (blz. 5-224), benevens de *Basic Papers* (blz. 225-447). Het is een boek geworden, zo rijk van inhoud, dat men er steeds naar teruggrijpt; telkens vindt men er nieuwe aspecten in, ook die men er niet in verwachtte (zo onder de *Basic Papers* een studie van de Chicaagse lector D. Grene over de invloed van Homerus op de latere Griekse literatuur).

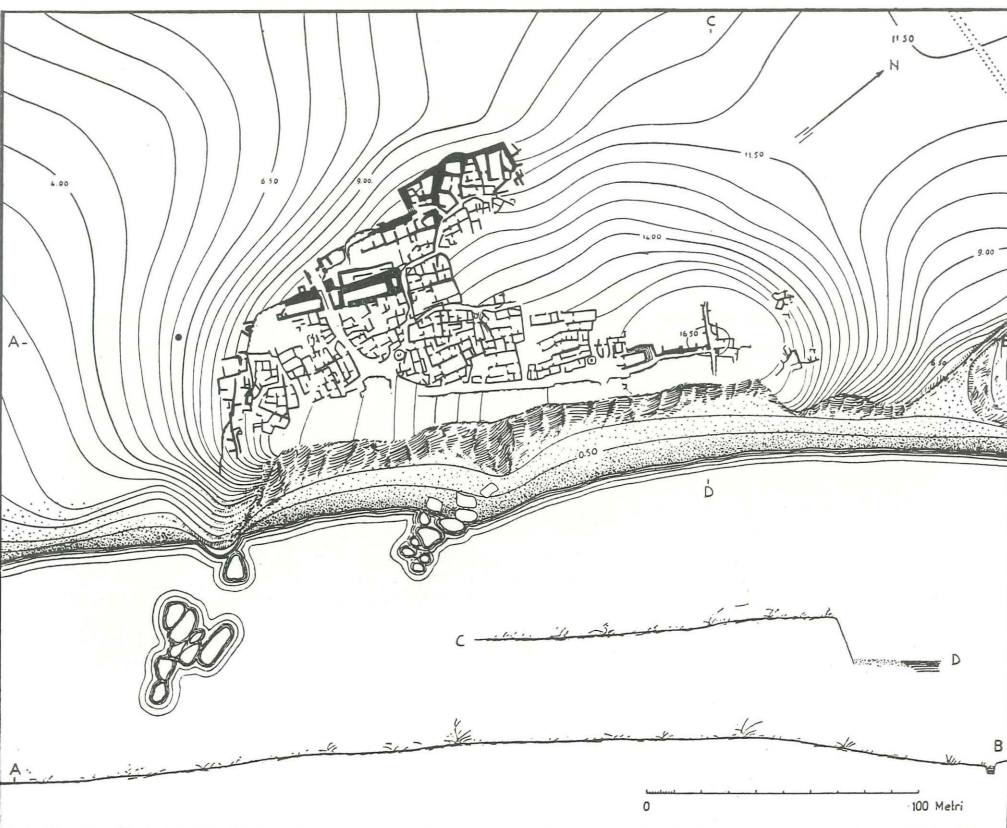
Zelfs voor professor Lewis Mumford was het, zoals hij in het slotwoord zei, een onmogelijke taak een samenvatting van de bespreking van die drie dagen te geven. Wij zullen dus volstaan met het mededelen van het algemene schema, dan op twee voordrachten de aandacht in het bijzonder vestigen, en vervolgens enige punten naar voren brengen, die wij node hebben gemist, aldus het drinkgelag in een inktgelag omzettend.

Het thema viel in drie delen uiteen:

I. De achtergrond van de expansie
van de maatschappij	} Alluvium en Hoogland
II. De ontwikkeling der beschaving
in de nationale staat	} Mesopotamië tot de Assyrische
periode, Egypte tot Nieuwe Rijk
III. De ontwikkeling der beschaving
in de Wereldrijken	} Assyrië en Perzië. De Grieken en
het Oosten van het Imperium
Romanum

Onder II sprak professor Landsberger over *Scribal Concepts of Education* (blz. 94). Belangrijk was in de eerste plaats zijn splitsing van de periode na Gudea in een Oudbabilonische periode I, eindigende in het 19de jaar van Samsuiluna (1720 v. Chr.), en een Oudbabilonische periode II, eindigende met Samsuditana (1600 v. Chr.). De opleiding der schrijvers, hun werkzaamheid en invloed op het geheel der toenmalige beschaving wordt hierin behandeld. Vóór Oudbabilonisch II was er nauw contact van de schrijversschool met het volk en diens folklore. Daarna was die band verdwenen en was er

geen nieuwe inspiratie. Onder de deelnemers aan de discussie vinden wij namen als Jacobsen, Albright, Güterbock, Kramer; men begrijpt dus de tegenstellingen in dit debat. Wij releveren de nieuwe opvatting van de in-leider, bij die gelegenheid tot uiting gebracht, dat de voor het Nederlandse publiek zo vertrouwde betiteling van het Gilgamesj epos als nationaal helden-

Afb. 58. Plattegrond van de gevonden stadsresten te Poliochni (Lemnos).

Arch. Anz. 1962, 2 cl. 205 en 206

dicht onjuist zou zijn en dat het slechts in de schrijversschool (é - d u b - b a) der verschillende landstreken zou hebben geleefd.

Egypte kwam vooral in en na de voordracht van professor John A. Wilson (Chicago) aan de orde. De verrassende titel was *Civilisation without Cities*. Eerst kwam de wederzijdse verhouding van Sumer en praehistorisch Egypte aan de orde, benevens de invloed die van weerskanten werd uitgeoefend (blz. 124 vv.). Men kan Wilson's opvatting over Egypte en de Egyptenaren het beste weergeven met zijn eigen woorden:

„There was a kind of elegance, but in a way a surface elegance. The ancient Egyptian was urbane even though he had no *urbs*. He had a politness even though there was no polis. He was civilized without being in the Latin sense a *civis*.”

Nu nog enkele punten die verder de aandacht verdienen. Bezieet men de kaart van het Vroege Nabije Oosten, aan het boek toegevoegd, dan valt het op dat deze de streek van de stadsculturen van vóór 2000 v. Chr. niet volledig heeft weergegeven. In het Westen ontbreekt Troje, en in het Oosten is Tepe Hissar het eindpunt. In het Westen vindt men dus ook niet Poliochni op

Afb. 59. Poliochni. Zuidhoek van de stadsmuur.

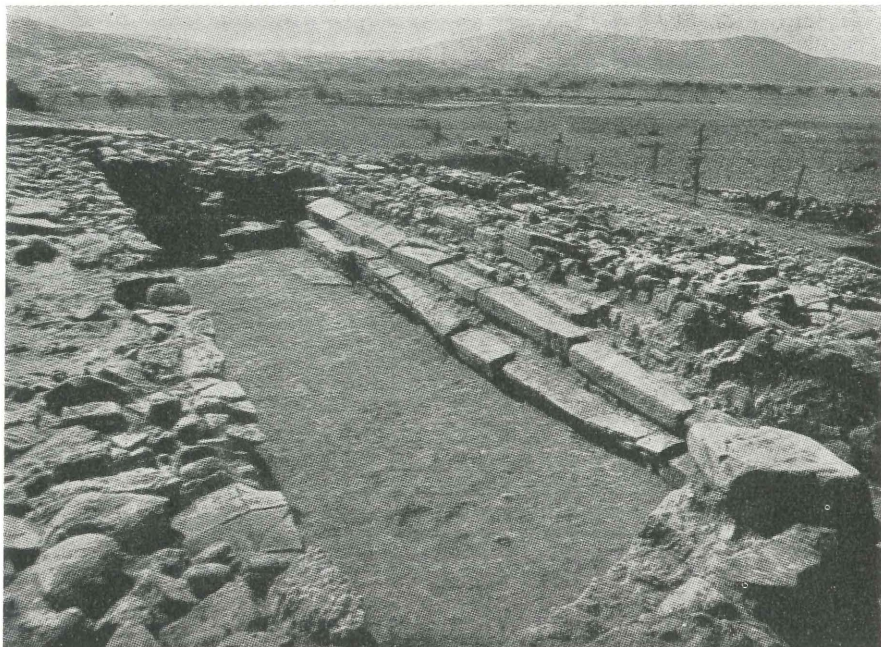
Arch. Anz. 1937, cl. 161 en 162

Lemnos, met Cyprus, eilanden waarover ook deze stadscultuur zich uitstreckte. Of Mohenjo Daro in het Oosten tot deze cultuur behoorde, moge twijfelachtig zijn, niettegenstaande de nauwe relaties (zie *Phœnix VII*, 103 vv.), maar zeker is dit wel wat betreft de ruïne bij Mundigak in Afghanistan. De opgravingen in Deir ʿAllā onder leiding van Dr H. J. Franken brengen in het bijzonder voor de seminomadische periode interessante gegevens, maar vooral valt het op dat op dit symposium een schoolvoorbeeld van de verhouding van nomaden en akkerbouwers tot de stad, nl. die van de Hebreëen, bijna niet is aangeroerd.

Als welkome aanvulling kan men dan ook de Rede beschouwen welke Professor Th. C. Vriezen voor de verenigde vergadering van de beide afdelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op

31 maart j.l. heeft gehouden. Hij zou als symposiarchos van dit onderdeel in Chicago hebben kunnen aanzitten.

1. *Poliochni*. De ruïnes bij deze plaats aan de Oostkust van Lemnos, dus tegenover het Aziatische Troje, zijn door de Italianen tussen 1930 en 1936 onderzocht en opnieuw na 1951. Men onderscheidt tot nu toe de lagen I-VII, ieder met een kleur genoemd. Toont Laag I nog sporen van hutten en valt

Afb. 60. Poliochni. Zaal met banken achter Z.W.hoek van de stadsmuur.

Arch. Anz. 1935, *cll.* 259 en 260

deze zo onder de zg. aegæische cultuur, lagen II (*bleu*), III (*verde*), IV (*rossa*) en V vertonen een stadsbeeld (Afb. 58). In het bijzonder laag V brengt ons de overblijfsels van een stadsmuur (Afb. 59), van een vergaderzaal met oplopende banken (Afb. 60), en van huizen, met meer dan een vertrek en een megaron op het Zuiden. De van de welvaart en rijkdom der bewoners getuigende sieraden (*I. L.N.* 18 april 1959) geven onder meer aan dat deze handelsstad gelijktijdig was met Troje II, dus van vóór 2000 v. Chr. Zo vormt deze stad in de periode III-V het meest westelijk punt van de stadscultuur, die onze aandacht vraagt. Het opmerkelijke is, dat ook zonder schriftelijke documentatie zulk een ontwikkeling mogelijk was; men kon het ook af zonder schrijvers „met hun gepolijste handen”.

Tegelijk met Troje II ging deze stad te gronde. Poliochni bereikte sindsdien niet meer die commerciële hoogte ²⁾).

2. In de tweede plaats kunnen wij verder wijzen op het volgende. Evenals wij aan de samenwerking van individuen een juridische bekrachtiging kunnen geven door het verlenen van rechtspersoonlijkheid, zo kon voor het spraakgebruik en voor het rechtsbegrip de collectiviteit van de stad tot een natuur-

Afb. 61. el-Dzjib (Gibeon). Stadsmuur van \pm 2 m hoogte; tijd: vlak vóór de uittocht der Hebreëën.

ILN 22 sept. 1962

lijk persoon uitgroeien, in het bijzonder in het Babylonisch en ook in het Hebreeuws, in casu tot de „vader, de verwekker”. Of moet hier aan adoptie worden gedacht? De „zonen van een stad” is een normaal spraakgebruik; wanneer men het over een „stad” heeft, dan kan in eens in een zin het persoonlijk voornaamwoord, op de stad (enkelvoud) betrekking hebbend, in het meervoud staan, „hun”, op de bewoners slaande, hoewel het grammaticaal alleen op het enkelvoud stad betrekking heeft. De collectieve schuld van een stad komt uit wanneer bij inname de bewoners gelijkelijk worden behandeld, *in casu* afgestraft. Dit hangt natuurlijk ook samen met het oorlogsrecht, zo kernachtig door Xenophon eens uitgedrukt: τὰ τῶν ἡττημένων τὰ τῶν νικῶτων.

²⁾ Litteratuur. *Arch. Anz.* 49, 1934; 50 (1935), 1937 (52); 62, 2 (1962).

Tenslotte zij nog gewezen op de ontwikkeling waarbij uit het begrip „huis” (= *familia*, „Ik en mijn huis”), invloeden op de wording en organisatie van de stad zijn uitgeoefend; dus de stad gezien als een groot huis of als een geheel van huizen.

3. Het derde voorbeeld, door ons een schoolvoorbeeld genoemd, is de ver-

Afb. 62. el-Dzjib (Gibeon). Fundament van de stadswal (\pm 3 m dik) uit de tijd van de Joodse Koningen.

ILN 22 sept. 1962

houding van volk, mens en stad in Palestina bij de komst der Hebreëën. Zij vonden daar een stadscultuur; naar weide- en akkergrond zoekend, kwamen zij in conflict met de (bewoners van de) steden die het terrein beheersten. Welke gevolgen dit contact met de stad in stedeling op hen had, kunnen we lezen in de Rede van Professor Vriezen, blz. 6 tot 14, en in de daarbij gevoegde noten. Deze worden aangevoerd als structuur voor een exegese van

plaatsen uit de profeet Jesaja, die de plaats van Jeruzalem in de Israëlitische religie vóór de ballingschap inneemt.

Dit derde element oefende op de godsdienstige terminologie invloed uit en doet dit ook nog tot op deze tijd. Men vindt ze in deze zin (blz. 7) bijeen: „Pas langzamerhand hebben de Semi-nomaden zich via het agrarisch dorpsleven aan de stad aangepast”. Deze aanvaarding ging moeizaam, mede door de weerstand die zelfs tot in late dagen bleef.

Dit proces weerspiegelde zich ook in het taalgebruik. Het herdermotief blijft materiaal leveren aan de dichters: herder, weiden, kudde, stok en staf. Dit overdrachtelijk gebruik wordt tot een nooit vermoeiend cliché.

Het agrarisch element komt slechts zelden naar voren: voor zaaïen en oogsten moeten de werkwoorden verzamelen en inkorten worden gebruikt. In de beeldspraak verrast het gebruik telkens opnieuw. Naast het optimistisch gebruik van Psalm 126 staat dat in *malam partem*, Job 4 : 8,

slechts wie onrecht ploegen
en ramspoed zaaïen,
die maaien dit ook.

Als een profeet, volgens wijlen A. H. de Hartog, „een goddelijke overkoker”, in zijn profetieën aan de landbouw zijn inspiratie ontleent, levert hij een betoog, een Wagenings hoogleraar waardig (Jes. 28 : 23-29).

Met de „stad” ging het nog moeilijker. Men had met de ommuring ten tijde van Jozua kennis gemaakt. Voor onze begrippen was deze niet al te zwaar. De fundamenten en resten van die van Jericho zijn niet gevonden, wel echter in el-Dzjib¹⁾ (*I. L. N.* 22 sept. 1962) en een muur die uit de ijzertijd (1200-900 v. Chr.) stammen. De muur omgeeft een terrein van enkele vierkante kilometers met een lengte van ± 1000 m. (Afb. 61). De zg. Jebusietenmuur, allen bezoekers door de gidsen te Jeruzalem met trots getoond, kan in dit kader niet langer genoemd worden (Afb. 63). Miss Kenyon en Père de Vaux zijn het er nu over eens, dat zijn fundamenten uit de tweede eeuw v. Chr. stammen³⁾.

Later ging men onder de koningen zelf tot het bouwen van muren over, ook in el-Dzjib (Afb. 62)⁴⁾. Het stadsbesef en de erkenning van de waarde in de nieuwe staat komt dan tot uiting door de bouw van de tempel te Jeruzalem, nadat eerst de ark binnen de muren was gebracht. Men zie de ragfijne ontleding van de betekenis van dit alles op religieus gebied bij Vriezen, „Zo werd Jeruzalem tot Godsstad”. De Korachieten gebruiken deze term graag;

³⁾ Parrot in *Le Monde*; Franken, o.c., blz. 000.

⁴⁾ Over de mogelijke identificatie met Gibeon, zie men de „Openbare Les” van de lector in de archeologie van Palestina en naaste omgeving, Dr H. J. Franken, *Heilig-Land en heilige huisjes*. Leiden, 1962.

in Psalm 46 zonder meer bij de schildering van een bloeiend landschap, maar in Psalm 87 staat de term naast de naam van Sion; zelfs de idealen van een hoofdstad van de wereld en van een wereldrijk zijn er dan mee verzonden.

4. Enkele eeuwen later zal men in het Nieuwe Testament deze fasen der samenleving in het taalgebruik als gelijkwaardige naast elkaar vinden. Het pastorale, als oudste nog steeds het meest in trek, zal in het beeld van de

Afb. 63. Jerusalem: de z.g. Jebusietenmuur, tweede eeuw v. Chr.

καλὸς ποιμὴν velen troosten, het beeld van zaaien en maaien zal voor de opstandingsgedachte dienen, zelfs vinden wij nog later de term dodenakker aan deze gedachte uiting geven, zulks in tegenstelling tot het begrip necropolis van de Oudheid. En het verblijf der gelukzaligen wordt verwacht in een „Hemels Jeruzalem”, een „stad niet met handen gemaakt”⁵⁾, in het bijzonder voor de Anglosaksen een „Holy City” en eveneens in hun ogen een „City Invincible”.

Zie verder voor de stadsgedachte blz. 143 en 176.

B. A. VAN PROOSDIJ

⁵⁾ Tot het uiterste, dat is de tegenstelling met zich zelf, is deze metaphoor gegaan in de apostolische opwekking „levende stenen” te zijn.

XX DE VROUW IN DE LAAT-EGYPTISCHE AUTOBIOGRAFIE

De Egyptische autobiografische teksten, die voor de periode van het Oude- en het Midden-Rijk op voortreffelijke wijze door Dr. J. Janssen onderzocht zijn geworden (*De Traditioneele Egyptische Autobiografie voor het Nieuwe Rijk*, Diss. Leiden, 1946), vormen een apart literair genre waarvoor in de omliggende kultuurgebieden geen eigenlijk parallel voorhanden is. In de opschriften van beelden, stèles en andere voorwerpen van de graf- en tempelkultus richt de afgestorvene zich in de ik-stijl tot de overlevenden en geeft, in een meestal zeer gedrongen vorm, een beeld van de wijze waarop hij zijn levensideaal heeft nagestreefd en verwezenlijkt. Dat levensideaal is in de Late Tijd (ca. 700-30 v. C.) vervat in de zogenaamde *vier ka's*: een lang leven, een gelukkig materieel bestaan, het bezit van een familie, een schone begrafenis. In haar bondigste vorm beperkt de autobiografische inscriptie zich tot een aantal stereotiepe wendingen die, zonder enige noemenswaarde wijzigingen te ondergaan, eeuwen en eeuwen in gebruik gebleven zijn. Minder vaak zinspeelt zij op konkrete feiten die zich tijdens het leven van de afgestorvene hebben voorgedaan; gegevens van werkelijk historische waarde ontbreken nagenoeg geheel. Het hoeft derhalve geen verwondering te wekken dat de autobiografische teksten tot nog toe meer stof tot onderzoek geleverd hebben aan de filoloog, die bij de ontraadseling van duistere formules belangrijke lexicografische gegevens aan het daglicht brengt, dan aan de kultuurhistoricus, voor wie het geboden materiaal de nodige sereniteit mist om in een wetenschappelijk soliede synthese verwerkt te kunnen worden.

Toch zoeken wij vooral dat laatste aspect te benaderen, wanneer wij even halt maken bij een keuze van teksten uit de autobiografische literatuur van de Late Tijd, die betrekking hebben op vrouwen. Zij vormen, al met al, een zeer kleine groep in een land waar de vrouw, op enkele markante uitzonderingen na, een volmaakt ondergeschikte rol heeft gespeeld. In de oudere periode zijn zij bovendien nog zeldzamer dan in de tijd waarin heterochtone elementen, overwegend Aziatische en Griekse, in de Egyptische beschaving beginnen door te sijpelen. Van de inscripties, die in de loop van dit betoog ter sprake komen, is slechts een enkele ouder dan de 30ste dynastie (378-341 v. C.) en de daaropvolgende Hellenistische periode.

Deze tekst, gegraveerd op een stèle uit het Museum van Oudheden te Leiden (Afb. 64), wordt nochtans door velen ook in de Grieks-Romeinse Tijd gedateerd, maar hoort onzes inziens eerder thuis in de overgangperiode tussen de 25ste en de 26ste dynastie (ca. 700-650 v. C.). Voor de kennis

Afb. 64. Stèle van een vrouw Isis-m-chebi (*Ḳst-m-ḥbj*). De overledene in aanbedding voor Isis en Osiris.
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

van de vrouw in de traditionele autobiografische literatuur is hij misschien niet zo karakteristiek als vele van de latere inscripties, maar in zijn originele weergave van de menselijke gevoelens is hij des te treffender. Luister naar de weemoedige klacht van een jong gestorven meisje:

„Ik rust in het (doden)dal als een jong meisje, en lijd dorst terwijl water aan mijn zijde is. Ik werd weggerukt als een jong kind, wanneer mijn tijd nog niet gekomen was. Ik heb mij afgewend van mijn woning als klein kind zonder dat ik er mij aan had (kunnen) verzadigen. De duisternis — afschuw van het kind — is neergedaald over mij terwijl ik

de moederborst nog aan mijn mond had. De wachters van dit oord weren alle mensen van mij af zodat(?) ik eenzaam ben; mijn hart schepte (nochtans) vreugde bij het zien van mensen en ik verlustigde mij gaarne”.

Het is niet te ontkennen dat deze weeklacht de gevoelens van troosteloosheid vertolkt, die in de zogenaamde harpenaarsliederen van het Nieuwe Rijk op ondubbelzinnige wijze tot uiting komen. Men vangt er trouwens eeuwen later een nieuwe echo van op bij Taimhotep, gemalin van een Memphitische hogepriester uit de 1ste eeuw v. C., wier grafstèle in het Brits Museum wordt bewaard (De Buck, JEOL 11 [1949/50], p. 8-9). Ook dat opschrift, dat opvalt door zijn frisse verteltrant, wijkt duidelijk af van de geijkte frases waaruit de Egyptische levensbeschrijving doorgaans is opgebouwd. Het geeft, met grote openhartigheid, nadrukkelijk uiting aan de bekommering van de Egyptische vrouw om haar echtgenoot een mannelijke nakomelingschap te verzekeren. In de onthulling van haar persoonlijke gevoelens mag Taimhotep enigszins vergeleken worden met Tathot, eveneens gemalin van een koninklijke ambtenaar uit Memphis, die vermoedelijk haar tijdgenote was (stèle te Wenen). Naar haar getuigenis te oordelen, heeft deze vrome dame zich, tijdens haar leven, al voortschrijdend op „de weg van Hathor”, geheel ten dienste gesteld van haar nabestaanden; zij beroemt er zich op de opvoeding van kinderen, de teraardebestelling van ouderlingen, de bescherming van weduwen ter harte genomen te hebben. Hathor beloonde haar met een zoon, een dochter en vele dienaren, en vergunde haar aan de zijde van haar echtgenoot te blijven „tot de tijd (gekomen was) van het afleggen van zijn ambtsinsignes, zonder dat (ooit) een andere (vrouw) in zijn hart was geweest”. Toen zij stierf, volgde geheel Memphis haar lijkstoet.

In dezelfde zin uiteten zich de meeste andere vrouwen waarvan ons inscripties bewaard zijn gebleven. De langste tekst is deze van Tahebet, een gegoede dame uit Achmim, wier grafstèle zich indertijd in de verzameling Lady Meux bevond. Voorts bezitten wij korte autobiografische fragmenten in het graf van Petosiris, op stèles in het museum te Kairo (nrs. 22018 en 22069), en op een aantal beelden van voorname vrouwen, nog gedeeltelijk onuitgegeven. Doorgaans maken deze teksten overvloedig gebruik van stereotiepe wendingen; een beschrijving van concrete feiten blijft zo goed als geheel achterwege. Uiteraard is het begrijpelijk dat de keuze der formules door bepaalde factoren is gedetermineerd. Legt men ze naast de autobiografische inscripties waarin mannen aan het woord komen, dan valt een wezenlijk verschil dadelijk in het oog. Bij voorkeur worden bij de vrouw de minzaamheid, de zachtheid van karakter beklemtoond. „Schoon van lieflijkheid, bezitster van minzaamheid, zoet van bemindheid” zijn veel-

Afb. 65. Houten beeld van Djedchonsioefanch.

Berlijn, Staatliche Museen, 8814, hoogte 44 cm.

vuldig voorkomende epitheta. Afwisselend wordt van de vrouw gezegd dat zij zeer geliefd is door „de meesteres der goden” (vermoedelijk Hathor), door „haar echtgenoot”, ja zelfs door „alle mensen”. Haar „schoon” of „rechtgeaard” karakter maakt dat zij, die „vrij (is) van partijdigheid”, door iedereen wordt geloofd.

De liefde die men haar toedraagt vloeit vanzelfsprekend voort uit de opoffering en bezorgdheid van de vrouw voor diegenen, die in haar omgeving leven. Dat is in de eerste plaats haar echtgenoot voor wiens huis

„zij uitziet naar bezittingen”. Gelijk hierboven reeds gezegd werd, beijvert zij zich voldoening te schenken aan haar man in zijn verlangen naar een nakomelingschap. Zij is iemand „die baart op haar tijd” en dankend God looft omdat Hij haar „een eerstgeboren zoon geschonken heeft als dienaar van Sjoe en een dochter als dienares van Tefnoet”. Men gelove evenwel niet, dat haar toewijding zich beperkt tot de enge kring van haar huisgezin. Integendeel, alle mensen delen mede in haar heilzame weldaden, want evenals de man „geeft (ook) zij brood aan de hongerige, water aan de dorstige, klederen aan de naakte” en „steekt de hand uit naar iedereen” of „doet wat iedereen verlangt”. Haar louter godsdienstige plichten behoeft zij daarom geenszins te verwaarlozen. Mag zij niet met rechtmatige fierheid beweren dat „zij de weg Gods bewandeld heeft van haar kinderjaren tot op de huidige dag” of dat „zij Min gediend heeft op elk feest aan het begin van het nieuwe jaar”?

Merkwaardig is, dat bij de vrouw herhaaldelijk de nadruk gelegd wordt op een passende wijze van spreken. Blijkbaar heeft de echtgenote van Petosiris deze begeerde eigenschap in hoge mate bezeten, want zij was „scherpzinnig in haar uitspraken, aangenaam om aanhoren, nuttige wenken gevend”; bovendien was „alles wat over haar lippen kwam (gemaakt) naar het evenbeeld van het werk van Maat (godin van de rechtvaardigheid)”. Hoge waarde wordt gehecht aan een vrouw die „gereserveerd (is) in haar uitspraken tegenover iedereen” of „die goede woorden spreekt tot alle mensen”.

Men kan het beeld, dat ons derwijze in de autobiografische literatuur van de vrouw voor ogen gesteld wordt, licht laten contrasteren met de sceptische voorstelling die in de onderwijsingsliteratuur en inzonderheid in het volksverhaal tot uiting komt. Het is hier niet de plaats om daarover uit te weiden. Beide literaire genres ademen trouwens een geheel andere geest.

H. DE MEULENAERE

XXI — OUDEGYPTISCHE LOGBOEKEN ¹⁾

In het voorgaande nummer van *Phœnix* (blz. 92) wezen wij reeds op het proefschrift van Dr Jac. J. Janssen, een leerling van wijlen Professor A. de Buck en ook op het feit, dat dit een economisch onderwerp behandelt. Hoe verheugend vooral dit laatste feit is, kan men begrijpen indien men het laatste Jaarbericht inziet, waar over de eisen van de moderne geschied-

¹⁾ Jac. J. Janssen, *Two Ancient Egyptian Ship's Logs*, Papyrus Leiden I 350 verso and Papyrus Turin 2008 + 2016. Leiden, 1961 (= Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Supplement op nieuwe Reeks LII).

schrijving wordt gesproken. Dat het juist een onderwerp uit de Egyptische geschiedenis der economie betreft, is des te meer verheugend omdat dit onderdeel juist een der moeilijkste is, o.a. door de schaarste aan bronnen. Dr Janssen spreekt dan ook van een „important gap in the front, namely in the social-economic sector, where up to the present the advance lags far behind”. Men ziet hier, althans in de terminologie, de invloed der militaire geschiedenis (de oudste sector) doorwerken, en niet alleen op deze plaats bij onze historicus.

De teksten, hier in foto-facsimile, transcriptie en vertaling, waren reeds lang geleden voor het eerst gepubliceerd maar waren nog niet bewerkt. De Leidse tekst stamt uit de tijd van Ramses II en geeft een overzicht van de distributie van brood gedurende een reis, onder de bemanning en de passagiers. Het is dus niet zozeer een logboek over vlees, groente en drank in die zin zoals onze zeelieden dat bijhouden, maar eerder de boekhouding van de bootsman-bottelier. Ziehier een voorbeeld.

Leiden, Deel IV, col. III, 6-11.

In het 52e regeringsjaar, de 2e maand van de winter, de 27e dag, in Pi-Ramsesmiamon. De dag van het feest der nieuwe maan.

Leverantie van de dienaar Ptahptenro: fijn brood: 80 witte driehoekige broden van de hal(?).

Leverantie van de generaal: fijn brood: 100 witte broden.

Het hoofd der sleepers, Raiay, kwam in de loop van de ochtend aan.

Leverantie van de generaal: fijn brood: 100 witte broden.

Afgeleverd aan de schrijvers, die gevangen waren gezet: 3 gewone broden.

De Turijnse papyrus wordt door de auteur bij wijze van proef gedateerd in de tijd der eerste Ramessiden; hij doet dit op grond van de naam van de Bestierder van het huis van Amon, Ramsesnacht. In deze papyrus over de reis zelf, worden Thebe, Heliopolis, Memphis en andere plaatsen als bezochte plaatsen vermeld.

De boekhouding verschilt ten opzichte van de Leidse door de vermelding van klederen, oliën en metalen, maar heeft daardoor ook weer haar eigen moeilijkheden en zo krijgt men een indruk van de lading van het schip.

In het laatste hoofdstuk (blz. 96-105) geeft Dr J. een verhandeling over Handel en Transport. Hij is zich ervan bewust, welke moeilijkheden dit meebrengt. Hij erkent op vele vragen het antwoord schuldig te moeten blijven. Dit neemt echter niet weg, dat onder de Egyptologen dankbaarheid en erkentelijkheid heersen, zowel voor de philologische behandeling der teksten als voor de gegevens, die hij voor het ongeschreven hoofdstuk der Egyptische geschiedenis heeft verzameld en gedeeltelijk in verband heeft weten te brengen.

XXII — EGYPTISCH GLAZEN VAATWERK UIT HET NIEUWE RIJK ¹⁾

De oude Egyptenaren hebben te beginnen omstreeks 1450 v. Chr. kleine glazen potjes en vaasjes (meestal tussen 8 en 12 cm hoog, met slechts enkele uitschieters tot 40 cm hoog) vervaardigd. Deze vaasjes zijn evenwel niet van geblazen glas. In werkelijkheid zijn de vaasjes gemaakt van glasspecie,

Afb. 66. Egyptisch glazen vaasje uit het Nieuwe Rijk.
Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, 1925, 37. Hoogte 9,5 cm.

die in hete toestand om een prop of kern van klei of zand werd gerold en geplet, waarna de prop binnenin tenslotte werd verwijderd.

De versiering van de vaasjes werd meestal in glasdraden zigzags-, boogjes- of vedergewijze in de hoofdspecie gewalst, waarna de oppervlakte zo goed mogelijk effen werd bijgepolitoerd. Het totaal kleurenscale van de polychrome vaasjes omvat: donker- en lichtblauw, geel, wit, zwart, groen en

¹⁾ Resumé van de lezing gehouden op 27 februari 1962, ook afgedrukt in Leidsch Dagblad van 28 februari 1962.

rood. De meeste vaasjes vertonen drie of vier kleuren. Eén- of tweekleurige vaasjes zijn uitzonderingen.

De Egyptische glazen vaasjes, die vooral voor parfum en cosmetische middelen op de toilettafels van rijke en hoofse dames dienst hebben gedaan, zijn in vele gevallen tamelijk nauwkeurig gedateerd in de regeringsperioden der Egyptische koningen Thotmes III, Amenhotep II, Thotmes IV, Amenhotep III en Amenhotep IV, hetgeen in afgeronde jaartallen neerkomt op tussen 1450 en 1350 v. Chr. Het Leidse Museum aan het Rapenburg bezit van de Egyptische glazen vaasjes dezer periode slechts vrij schaarse voorbeelden. Zeer grote verzamelingen daarentegen worden bewaard in New York, Washington en Londen. De spreker beschikte over gekleurde lichtbeelden van talrijke Egyptische glazen vaasjes. Een reeks van deze lichtbeelden werd bij wijze van illustratie bij het betoog geprojecteerd.

Het probleem is nog niet opgelost, of de vervaardiging van Egyptische glazen vaasjes, gedurende het tijdperk van het zogenaamde Nieuwe Rijk (18e-20e dynastie: ongeveer 1570-1075 v. Chr.) zich met of zonder invloed van buiten Egypte heeft voltrokken. Egypte is juist in die eeuwen aan sterke invloeden uit het Nabije Oosten (bij voorbeeld Noord-Syrië), doch ook uit Cyprus, en uit de Aegeïsche wereld blootgesteld geweest. In feite treft men onder de Egyptische glazen vaasjes vormen aan, die duidelijk op Cypriotische leest zijn geschoeid.

De spreker hield de Egyptische glazen vaasjes nochtans met stelligheid voor een produktie van het Nijlland zelf; ongeveer gelijktijdige Mesopotamische glazen vaasjes, die wij kennen zien er èn van vorm èn van makelij wezenlijk anders uit. In ieder geval zou het de moeite waard zijn, om de Egyptische glazen vaasjes uit het Nieuwe Rijk in een verzamelwerk besproken en afgebeeld te krijgen. Slechts dan zullen wij misschien klaarheid in de vele thans nog duistere punten kunnen verkrijgen.

[J. H. C. KERN]

XXIII — TENTOONSTELLING: KUNST DER KOPTEN

Bijna even moeilijk als de positie der Kopten in Egypte is geweest en soms nog is, is het soms voor hen, belangstelling te vinden buiten hun vader-

Afb. 67. Koptische grafstèle uit Egypte, \pm 300 n. Chr.
 Ikonen-Museum, Recklinghausen Nr 503. Hoogte 25 cm.

land voor hun geschiedenis en hun kust. Voor de verschillende dialecten der taal heeft men nog de meeste belangstelling, inzonderheid daarom omdat

men aan hun taal, als laatste stadium van het Oudegyptisch te beschouwend, elementen kon ontleen die gebruikt konden worden bij het bestuderen van de „moedertaal”.

De kunst viel nog minder belangstelling ten deel, men beschouwde haar als provinciaals, waarin elementen uit de Egyptische en Hellenistische kunst vervormd in een amalgame terecht waren gekomen. Voor de Koptische weefsels had men iets meer belangstelling, en niet alleen door de oudchristelijke symbolen die daarin werden gevonden. Rein Miedema, de remonstrantse predikant uit Amersfoort, vond slechts weinig belangstelling hier te lande; een opleiding kon hij niet ontvangen welke op het peil der toenmalige Koptologie stond en later waren het slechts weinigen die hij trok.

Iets beter, maar niet veel, verging het de priester Jacob Muysers; zie voor hem ons Jaarbericht no 14, blz. 8-9, waar Jozef Janssen (nu Amsterdams hoogleraar) hem mocht herdenken. Evenwel verscheen van zijn boek over de Koptische theotokieën slechts weinige exemplaren op de markt, de rest van de oplage verdween in de papiermolen.

Door de vondst van de gnostische papyri, in het bijzonder het Evangelium Veritatis en het Evangelie naar Thomas, werd de belangstelling voor de beoefening van de Koptische taal ook hier te lande verlevendigd.

In dit klimaat heeft de directie van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht het gewaagd, de Koptische oudheden uit het Ikonenmuseum te Recklinghausen te exposeren. Verbinding van ikonen en Koptische kunst lijkt verrassend, maar is niet zo vreemd; deze uitingen van de christelijke geest lopen in elkaar over en Egypte werkt dan inspirerend op Byzantium. Druif en duif op de grafstèles mogen aan Hellenistische godsdienstuitingen doen denken, maar de stèle, hier gereproduceerd in Afb. 67, is weliswaar locale kunst, en brengt door uitbeelding der contouren van het lichaam de oudegyptische kunst in herinnering, doch is tevens een uiting van die innerlijke vroomheid en een van de wereld afgewende geest welke in Egypte is ontstaan onder de druk van de Romeinse heerser die mede het Christendom deed aanvaarden en het als uiting van eigen geestesgesteldheid deed voelen.

XXIV — DE OPGRAVING TE DEIR °ALLĀ, DERDE SEIZOEN, 1962

Het voortgezette onderzoek op de ruïneheuvel tell Deir °Allā¹⁾ heeft dit jaar tot een verrassende ontdekking geleid, waarvan de betekenis nog niet naar z'n volle waarde kan worden afgemeten. Er is namelijk een tot nu toe onbekende cultuur uit de vroege IJzertijd ontdekt. Er werd verwacht, dat de stad, die gedurende de twee voorafgaande campagnes werd onderzocht, gesticht was direkt na de verwoesting van de stad uit de late Bronstijd, in de loop van de twaalfde eeuw voor Chr. Dit jaar bleek echter reeds in de eerste week van de werkzaamheden, dat aan het einde van het vorige seizoen de eerste huizen van die nieuwe stad reeds gevonden waren, en dat daaraan vooraf gegaan is een periode van menselijke activiteiten ter plaatse, die niet met stadsleven kan worden vergeleken. De reeds in het eerste seizoen ontdekte metaalovens blijken tot deze periode te behoren.

Dit jaar werden er geen sporen van stadsmuren of zelfs van woningen gevonden, en de enkele muren die werden aangetroffen behoren niet bij een huisplan. Kort na de verwoesting van de stad uit de late Bronstijd kwamen metaalwerkers naar Deir °Allā, blijkbaar zonder zich daar permanent te vestigen. Er bestaan aanwijzingen, dat zij zich alleen in de (koele) wintermaanden te Deir °Allā bevonden, waar zij op of bij de tell in tenten of hutten kunnen hebben gewoond. Zij verwerkten echter veel klei op de tell, want de heuvel werd in die tijd aanzienlijk hoger. Ook groeven zij talloze kuilen, waarvan de betekenis nog niet voldoende verklaard kan worden, zowel op de heuvel als in de hellingen. Zij hadden een andere aardewerktraditie dan hun voorgangers, de mensen uit de late Bronstijd, maar deze aardewerktraditie sluit evenmin direkt aan bij die van de stadsbewoners na hen. Evenmin is het de zelfde traditie als die van de vroege Israëlieten in Kanaän.

Dat zij geen nomaden waren, blijkt uit de grote massa's aardewerk die in deze lagen voorkomen. De pottenbakkerij werd ter plaatse beoefend. Ook werd het land bebouwd, en er is een naar verhouding veel groter aantal vuurstenen sikkels dan in latere lagen. Metaal was blijkbaar te kostbaar om voor eigen gebruik te worden aangewend. Het is echter ook mogelijk, dat men er nog niet aan dacht om het graan met metalen messen te oogsten.

Uit de thans beschikbare gegevens krijgt men de indruk, dat wij hier te maken hebben met een stam, die in de koele tijd naar het Jordaandal kwam met kudde kleinvee, om een oogst van het (onbevloede) land te halen, indien er op de juiste tijd voldoende water viel en om smidswerk te doen,

¹⁾ De expeditie werd opnieuw geheel gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek te 's-Gravenhage.

hetzij met in de zomer in het land opgekocht 'schroot', hetzij met in de zelfde tijd in het bergland ten oosten van het dal zelf gewonnen ruw erts.

Het is merkwaardig dat de expeditie dit jaar een direkte parallel zag in een groep tentbewoners, die naast de tell kwamen kamperen gedurende drie maanden; deze mensen bewerkten een stukje onbevloeibare grond, hadden wat kleinvee en veel ezels, en verdienden hun brood met het smeden van messen uit oude autoveren, die ze bij garages opkochten.

Het staat vast dat, nadat deze stam of groep verwenen was, de tell een tijdlang onbewoond was. In die periode vond er aanzienlijke erosie plaats. Bovendien zijn er de sporen van een aardbeving gevonden in de bovenste lagen van deze periode.

Voor de eerste maal heeft dus de archeologie een zwervende stam in de IJzertijd in oostelijk Palestina aangetoond. De kansen om een zwervende stam met archeologische middelen op het spoor te komen zijn zeer gering, en wanneer dit lukt kan men spreken van een vrijwel unieke vondst. Hierin ligt tevens de mogelijkheid, dat de bijbelse berichten over deze streek (*Sukkoth*) een waardevolle aanvulling krijgen. Door het werk van de expeditie is namelijk het probleem van de bewoonbaarheid van de streek aan de orde gekomen. Het is zeer de vraag of het Jordaandal bij de Zerqa (Jabbok) permanent bewoond kan worden zonder toepassing van irrigatie. Het staat wel vast, dat irrigatie hier slechts mogelijk is indien er een sterk centraal gezag is dat er voor zorgt dat de irrigatiekanalen worden uitgegraven na de soms hevige winterregens. Een regenbui van enkele uren boven deze streek doet namelijk alle kanalen die niet op tijd worden afgesloten in één maal volkomen dicht-slibben. De grootscheepse voorzieningen die nodig zijn, om bevoeiing op noemenswaardige schaal mogelijk te maken, kan men in feite niet verwachten in de zogenaamde Richterentijd ²⁾.

Op grond van deze gegevens is het vermoeden gerechtvaardigd, dat met het bijbelse 'Sukkoth' niet een stad wordt bedoeld, maar een streek, althans in de Richterentijd.

Waar de aardewerktraditie, waarover hier boven gesproken is, vandaan komt, kan nog niet worden nagegaan, en derhalve kan over de identiteit van de stam evenmin iets gezegd worden ³⁾.

H. J. FRANKEN

²⁾ Nadere gegevens hierover in H. J. Franken: *Van Aartsvaders tot Profeten*, Amsterdam, 1962.

³⁾ Zie: H. J. Franken, *Heilig-Land en heilige huisjes*, Openbare Les, Leiden, 1962

XXV — VOORLOPIGE LIJST VAN DE VOORNAAMSTE
HEBREEUWSE GRAMMATICA'S,
in Nederland verschenen in de 17e-19e eeuw (waarbij is afgezien
van de z.g. 'harmonische' grammatica's) ¹⁾

JACOBI ALTING
FUNDAMENTA
PUNCTATIONIS
Linguae Sanctae.

Cum duplici Indice tam locorum
Scripturae quam praecipuarum
anomaliarum.

EDITIO QUINTA.

G R O N I N G Æ,

Typis GYSBERTI LENS,
Typographi & Bibliopolæ.
clō loc xci.

Afb. 68. Titelpagina: werkelijke grootte.

Jacobus ALTING (1654), *Fundamenta punctationis Linguae Sanctae*,
Groningen. Een grammatica, waarin de etymologie geheel gezien wordt
uit het gezichtspunt van de vocalisatie.

¹⁾ Aanvullingen en opmerkingen graag aan: J. P. Lettinga, Emmastraat 6, Kampen.

Mozes Rafaël d'AGUILAR (1660), *Epitome da Grammatica Hebrayca*, por breve methodo composta para uso das escolas, Leiden. Hebreeuwse grammatica in de spaanse taal.

Salomon de OLIVEYRA (1689), *Jad Lasjon*. Livro da Grammatica Hebr. e. Chald., Amsterdam.

Emo Lucius VRIEMOET (1733), *Grammatica Hebraea Altingiana et Syntaxis Buxtorfiana contracta*, Franeker.

Albert SCHULTENS (1737), *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae*, Leiden. Een hollandse bewerking van dit boek door Jan Willem Kals verscheen in 1750 te Leiden onder de titel: *Korte schets van de Onderwijzinge der Gronden in de Hebreesche Letterkunst*.

Elesar SOESMAN (1741), *Mohar Jisrael*. De Bruidschat Israels of Onderwijs der Hebreeuwsche spraakkunst, Amsterdam. De eerste door een joods auteur in het Hollands bewerkte hebreeuwse grammatica; een verkorte editie verscheen in 1759 te Amsterdam onder de titel: *Korte Schets der Hebreeuwsche spraakkunst*.

Nicolaus Wilhelm SCHROEDER (1766), *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae*, Groningen. Geeft voor het eerst naast de etymologie ook een syntaxis.

Jacobus BOSCH (1770), *Het Ligt ten tijde des daags*, zijnde een Onderwijzinge in de Hebreeuwsche Taalkunst, Leeuwarden.

Taco ROORDA (1831, 1834), *Grammatica Hebraea*, Leiden, 2 dln. (I etymologie, II syntaxis).

Jacob Cornelis SWIJGHUISEN GROENEWOUD (1834), *Institutio ad grammaticam Hebraicam ducens, in discipulorum usum*, Utrecht.

Pieter Johannes VETH (1847), *Beknopte Hebreeuwsche spraakkunst voor de gymnasiën en tot eigen voorbereiding voor de academische lessen*, Amsterdam.

Josué Jean Philippe VALETON (1850), *Schets der Hebreeuwsche spraakkunst*, Groningen.

Jan Pieter Nicolaus LAND (1869), *Hebreeuwsche grammatica ten dienste van het hooger onderwijs*, Amsterdam, 1e stuk: De leer van de klanken en die van de woorden.

Maarten NOORDTIJZ (1884), *Hebreeuwsche Spraakkunst ten dienste van het hooger onderwijs*, Kampen.

J. D. WIJNKOOP (1888), *Handleiding tot de kennis der Hebreeuwsche taal*, Leiden, 1e stuk: Spelling en woordgronding (2e stuk: Woordvoeging, Leiden 1901).

Naschrift. Op verzoek van de Redactie stelde de heer Lettinga deze lijst samen. Men deed hem dit in verband met de verschijning van een nieuwe

druk, door hem verzorgd, van de *Hebreeuwse Grammatica* van Nat-Koopmans. Een van de opmerkelijke veranderingen — een tijdsverschijnsel — is dat de titel nu luidt: *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*. Vanaf

LINGUÆ SANCTÆ. 25

Accentus inferni sunt XII.

וארפאהו	<i>Silluk</i> :	Rex maximus.	
וארפאהו	<i>Atnach</i> :	Rex major primarius.	
וארפאהו	<i>Tiphcha</i> :	} Rex major in pros. } Minister in metr.	
וארפאהו	<i>Tiphcha initiale</i> :		in metr.
וארפאהו	<i>Tibhir</i> :	} in prof.---	
וארפאהו	<i>Iethibb</i> :		
וארפאהו	<i>Munach</i> :	-----	} Ministri.
וארפאהו	<i>Mahpach</i> :	-----	
וארפאהו	<i>Ierach</i> five <i>Galgal</i> :	---	
וארפאהו	<i>Merca</i> :	-----	
וארפאהו	<i>Merca geminum</i> :	} in prof.	
וארפאהו	<i>Darga</i> :	-----	

Accentus Superni sint XVIII.

וארפאהו	<i>Rebbia</i> :	-----	} Reges ma- } jores.
וארפאהו	<i>Garscho Rebbia</i> , five <i>Re- bhia gereschatum</i> :	in metr.	
וארפאהו	<i>Sakeph minus</i> :	} in prof.	} Reges mi- } nores.
וארפאהו	<i>Sakeph majus</i> :		
וארפאהו	<i>Segolta</i> ;	---	
וארפאהו	<i>Paschta</i> :	in prof.	} Reges mi- } nores.
וארפאהו	<i>Schalscheleth</i> :	in prof. at in metr. minister.	
וארפאהו	<i>Sarka</i> :	-----	
		B 5	<i>Razer</i> ;

Afb. 69. Alting, *Fundamenta punctuationis*. 5e druk, 1692, blz. 25: Sectio I, *de literis*.

Altings *Grammatica* uit 1660 is er dus een typische ontwikkeling (Afb. 68). Meer vragen rijzen op: welke *grammatica* gebruikte men vóór Alting? een buitenlandse? De „*Table chronologique des grammaires hébraïques*”

afgedrukt op blz. 139 vv in professor L. Kukenheim's studie ¹⁾ loopt slechts tot 1556 en vermeldt voor de Nederlanden twee publicaties, de één uit 1528

(1)

EPISTOLA I.

שְׁלוֹמֶךָ יִשְׁנָא מְאֹד, מִכְּתֹב אֲצַבְעוֹתֶיךָ הַגֵּיט אֵלַי וְשִׁמוּחַ שְׂמִיחָתִי:
 עַל הַיְּהוֹסֵפִים הַלְּאֵהָהּ שֶׁל כֹּפֶר לִקְחַת טוֹב אֲשֶׁר הֵבִיאָן לִי יְדֵי
 בְּמוֹצָא שְׁלֵל רַב, בִּי בְּמִצְוֹתַי בָּאוּ אֶל מִפְתֵּן בֵּיתְךָ שְׁנֵי תַחַ שְׂמֵאֲרִץ
 אוֹנְגְּאָרִיא אֲמַנְגָּם נִחְתִּי צְרוּר הַכֶּסֶף בְּאִמְתַּחְתָּחִם לִקְנוֹת בּוֹ אֶרֶץ
 אֲשֶׁר אִיוּוֹתָהּ נַפְשִׁי, וְעַל כֵּן תִּמְחַתִּי בְּמֵאֵד מְאֹד בְּרֵאוֹתַי כִּי כִסְף
 מִשְׁנֵה חֶשְׁאֵל מִמְנִי אֲבִן שְׁלִיחֵי אֲמוּנִים הָיוּ הַתְּלִמִּידִים הָאֵלֶּה
 לֹא יִשְׁקְרוּ בְּשִׁלְיָחוֹתַי אוֹלָם קְרֵאִים אֶסֶן בְּדֶרֶךְ אֲשֶׁר הִלְכּוּ בָּהּ
 וְהִצְרִיכוּ לְצִירָא אוֹ נֶאֱבְדוּ מִשְׁוֵתֵי מַכְלִיָּהִם וְאִין לֹאֵל יָדָם
 לְהַשִּׁיבֵן מִיַּד אוֹ נִגְנְבָה פְּקוּדֵרְתִּי וְהִמָּה לֹא שְׁלַחוּ יְדֵיהֶם
 בְּמַלְאֲכָתִי, וְעַתָּה הִנֵּה מִחִיר הַסְּפָרִים כֹּאֲשֶׁר נִקְבְּחוּ בְּאִגְרֹתְךָ
 אֲעֻפִּי שֵׁשׁ לִי פִתְחוֹן פֶּה עֲלֶיךָ כִּי הִרְבִּית בְּמַחֲרִיָּהִם וּמַעֲט
 הַכְּמוּחַ הֵמָּה, וְאִם תִּמְשִׁיט וְתִגְרַט מִמְנִי וְלֹא חֶשְׁאֵל כִּי אִם י' זְוִים
 בְּעַד נִסְחָא אַחַת אוֹ ג' זְוִים מְבִלֵי שְׁמוֹשׁ תְּהִלִּים אֲבֹא בְּכִקְשָׁה
 שְׁחַשְׁלַת אֵלַי עוֹד בְּנִסְחָאוֹת אַחֲרוֹתַי, וְאִם לֹא אֵינְנִי חַפֵּץ
 בָּהֶן, וְבוֹהַ תִּקַּח מִמֶּנִּי תוֹדָה וְחֵן עַל אֲשֶׁר מִלֵּאת מִשְׁאֲלוֹתַי וְגַם
 אֲנִכִּי לַעֲשׂוֹת רְצוֹנְךָ וּלְבַקֵּשׁ טוֹבְךָ וּלְהַחֲפִלֵּל בְּעוֹךְ אֵל יי
 שְׁתִּזְכְּרוּ אֶת בּוֹרְאֵיכֶם וְחֲרַטּוּ אֶרֶץ מִשִּׁיחוּ וְחִנְיִלוּ בִישׁוּעָתוֹ עֲמִדִּי
 אֲמֵן י' בְּטֵ אֹהֶכֶךָ דּוֹרֵשׁ שְׁלוֹמְךָ וְגֹאֲלוֹת יִשְׂרָאֵל יַעֲקֹב אֱלֹהֵינוּ.

RESPONSUM.

בְּעִזְרַת הָאֵל
 יְהִי שְׁלוֹם בְּחִילְךָ שְׁלוֹה בְּאַרְמְנוֹתֶיךָ

יָאֵה רֵאִיתִי כְּתֹב יְדֶיךָ מִשְׁרָה אֲצַבְעוֹתֶיךָ אֲשֶׁר כּוֹנְנָתָ וְהִנֵּה
 חֲרַדְתִּי חֲרָדָה גְּדוֹלָה עַד מְאֹד וְאֲשַׁתּוּמָם כְּשֶׁהָ חֲרָא וְאוֹמֵר
 מִי אֵיפֶה וּמִי הוּא זֶה וְאֵי זֶה הוּא אֲשֶׁר מִלְּאוּ לְבוֹ לְדַבֵּר כְּדַבְרִים
 הָאֵלֶּה

Afb. 70. Oefening toegevoegd aan Alting, *Fundamenta punctuationis*.

van een Joh. Vander Kampen, de ander uit 1529 van Nicolas Clénard.
 Zij die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis der typographie, zullen zich

¹⁾ Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la Renaissance, Leiden, 1951.

verbazen over het feit dat te Franeker en te Groningen in de 17de eeuw Hebreeuws werd gedrukt.

Afb. 69 stelt het probleem van de terminologie aan de orde (zie hiervoor Kukenheim, *o.c.*, blz. 116). Verder geeft Afb. 70 een voorbeeld er van hoe levend het Hebreeuws nog in de 17e eeuw was. Het is een brief van de auteur aan leerlingen in Budapest met het verzoek een Hebreeuwse catechismus aldaar voor hem te kopen.

Men ziet problemen genoeg; wellicht komen zij bij nadere gegevens nog eens aan de orde, als welkome aanvulling op J. Nat's dissertatie uit 1929. *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw*. Ook de inaugurele rede van M. Th. Houtsma, *De ontwikkelingsgang der Hebreeuwsche taalstudie*, Leiden, 1890, moge nu nog in dit verband worden genoemd.

XXVI — NIEUWE BERICHTEN UIT RAS SJAMRA

Professor Parrot schrijft hierover in *Le Monde*:

„Sur la côte méditerranéenne, toujours en territoire syrien, M. Cl. F. A. Schaeffer a dirigé à Ras-Shamra-Ugarit une vingt-quatrième campagne. Sur ce site inépuissable, de nouvelles richesses ont été découvertes appartenant au niveau daté des quinzième-treizième siècles avant J.-C., coupe en or. Quelque cinquante grandes tablettes en hurrite ou ugaritique, modèles de foies pour l'hépatoscopie. En profondeur, on a atteint non seulement la ville du début du deuxième millénaire, contemporaine du roi de Babylone Hammurabi, mais aussi celle du milieu du troisième millénaire attestée par un magnifique cylindre akkadien, sans compter que des sondages poussés plus loin remontant au quatrième-cinquième”.

Over de litteraire vondsten deed professor Virolleaud de volgende mededeling in de Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Daar werd onderstaand percommuniqué verspreid.

Les nouveaux textes mythologiques de Ras Shamra

Au cours de la séance du 4 mai 1962 à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, M. Ch. Virolleaud, Membre de l'Institut, a présenté la seconde partie de sa communication sur les nouvelles tablettes alphabétiques de Ras Shamra, découvertes pendant la XXIVe campagne de fouilles dirigée par le professeur Claude F. A. Schaeffer, membre de l'Institut, sur ce site en automne 1961. L'exposé de M. Ch. Virolleaud porta sur les textes mythologiques mis au jour dans la résidence d'un prêtre-magicien, datant du XIVe siècle avant notre ère. Tous ces nouveaux textes sont rédigés en ugaritique,

la langue propre à Ugarit, écrite au moyen de l'alphabet cunéiforme, qui est le plus ancien actuellement connu.

Une tablette, remarquable par ses dimensions, son état de conservation et son caractère de nouveauté, nous apprend qu'une demi-déesse ou déesse, fille de la déesse-soleil (ou shapash), appelée en outre „fille de la source, fille de la pierre, des cieux et de l'océan”, communique à sa mère une formule d'incantation contre la morsure des serpents. Un sorcier, dont le nom exact est „chuchoteur”, appellation qui se rencontrera plus tard dans la Bible, intervient et chasse le venin, donne à manger au serpent, avant de s'asseoir. Ce texte de sept lignes se trouve ensuite répété dix fois, avec la seule différence que la déesse du Soleil est assistée, non plus par le dieu suprême, El, mais par diverses divinités dont le patron des artisans et des artistes, le dieu Kashir qui se trouve mis en rapport avec un pays étranger (Kptr) identifié avec le monde égéen et plus précisément la Crète. A la fin de l'incantation des serpents, se place une anecdote mythologique dont le dieu Horon, coupable d'une faute inconnue, apparaît comme le héros principal: d'abord exilé, Horon se trouve enlevé et ramené chez lui par deux déesses. Mais M. Virolleaud a souligné les grandes difficultés de ce passage qui reste énigmatique, en dépit de son parfait état de conservation.

Divers fragments de tablettes complètent notre information sur la déesse Anat, qui joue un si grand rôle dans le panthéon d'Ugarit. Cette fois nous la voyons chanter en s'accompagnant de la sithare, après avoir trempé ses mains dans un bassin d'huile de paix. Après ce fragment, dit d'„Anat musicienne”, il en existe un autre où il est question de musique et de danse: comme on parle de quatre instruments différents (dont la cithare, la flûte, le tambourin et les cymbales), il s'agissait alors d'un vrai concert. Anat s'y trouve qualifiée de nouveaux titres, tels que l'oiseau le plus beau de ceux qui planent”, et „la dame des cieux sublimes”.

En ce qui concerne le dieu suprême El, une tablette nous apporte des précisions sur son caractère humain, trop humain, dit M. Virolleaud; elle contient le récit d'un banquet offert par le dieu El à ses fils, banquet qui se compose surtout de gibier et qu'arrosent deux sortes de boissons, préparées par le dieu suprême. Selon ce texte, le dieu El boit à satiété des deux boissons, au banquet d'abord, puis au 'marzah', confrérie comparable au thiasse grec. A la fin, El rencontre une de Satan „celui qui a deux cornes et une queue”, et il paraît réduit à un état pitoyable: El est malade, peut-être à la suite de ses libations répétées et prolongées, et sa voix était alors aussi faible que la voix de „ceux qui sont descendus dans la terre”.

Naar de heer Schaeffer bij de discussie mededeelde, zullen deze teksten in *Ugaritica V* worden gepubliceerd (1963).

XXVII — PROFESSOR PALMER OVER DE MYCEENSE EN DE MINOÏSCHE BEVOLKING

Van de hand van Prof. L. R. Palmer, hoogleraar in de vergelijkende grammatica te Oxford, is onlangs een bijzonder boeiend boek verschenen, getiteld *Mycenaeans and Minoans, Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (Oxford, 1961, 264 p.; tevens New York, 1962). Zijn oorspronkelijke bedoeling was voor breder publiek de resultaten van zijn studies betreffende de Myceense kleitabletten samen te vatten; later heeft het werk een uitbreiding ondergaan, doordat de schrijver zijn opzienbarende critiek op de dateringen van Evans en zijn theorie over de vóór-Griekse bevolking op Creta en het vasteland eraan heeft toegevoegd.

Gedeeltelijk behandelt hij dus hetzelfde als J. Chadwick in diens voortreffelijke boek *The Decipherment of Linear B* (Cambridge, 1958): de gang van zaken bij de ontcijfering van het zog. Lineair B-schrift en de visie op de Myceense wereld, die voortvloeit uit de lectuur van de in Myceens Grieks beschreven tabletten uit Cnossos, Pylos en Mycene. P. is in zijn studies nogal eens tot afwijkende resultaten gekomen; de wetenschappelijke verantwoording hiervan zal gepubliceerd worden in *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, welk boek dit jaar zal verschijnen (Oxford, 1962).

P. wil voornamelijk een andere methode volgen dan de ontcijferaar Ventris en diens linguïstische medewerker Chadwick gedaan hebben in het handboek *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge, 1956). Het uitgangspunt zijn de moeilijkheden van het schrijfsysteem van het Lineair B, dat slechts tekens voor open lettergrepen kent, zodat de Griekse medeklinkers dikwijls gebrekkig of in het geheel niet in het schrift worden uitgedrukt; de tekencombinaties op de tabletten kunnen daardoor, op zichzelf beschouwd, vaak verschillende Griekse woorden weergeven. P. nu maakt Ventris en Chadwick reeds in zijn recensie van *Documents . . .* (Gnomon 29, 1957), 561-81) het verwijt, dat zij te willekeurig getracht zouden hebben met behulp van het Griekse lexicon de teksten woord voor woord als het ware etymologisch te interpreteren. Zelf wil P. eerst de globale inhoud van de tabletten vaststellen op grond van de rangschikking der woorden, het onderlinge verschil in grootte van het schrift, en de vergelijking der tabletten onderling; eerst daarna wil hij zich afvragen, welke Griekse woorden behoren bij de reeds vastgestelde betekenis. Laat ons direct zeggen, dat de methode van P., hoe exact deze ook moge schijnen, in feite veel gevaarlijker is dan de door hem gelaakte werkwijze: subjectieve factoren spelen een nog aanzienlijker rol en menigmaal moet P. het Grieks verwringen om het in overeenstemming te brengen met wat hij de inhoud van de tabletten acht.

De gelijktijdige toepassing van zijn zogenaamde systematische en van de zog. etymologische methode lijkt ons de enig mogelijke weg tot steeds exacter interpretatie van de teksten; intuïtie moet daarbij een aanzienlijke rol spelen en men dient zich terdege bewust te zijn van de wisselende onzekerheidsfactor bij alle resultaten der mycenologie.

P. beschrijft eerst, hoe men gezocht heeft naar de ligging van het Pylos van koning Nestor. Dörpfeld meende het gevonden te hebben in Kakovatos, dat even ten zuiden van Olympia ligt; pas in 1939 heeft Blegen door zijn opgraving van het Myceense paleis in het veel zuidelijker gelegen Ano Englianos bewezen, dat Nestors Pylos daar, dus in Messene, gelocaliseerd moet worden. Vervolgens geeft hij een overzicht van de ontcijfering van het Lineair B, en verdedigt deze op overtuigende wijze tegen de aanvallen van vooral Beattie. Daarna behandelt P. de geographie van het land der Pyliërs. Het gebied is verdeeld in een *provincia citerior* van negen districten en een *provincia ulterior* van zeven districten; het is merkwaardig, dat in de scheeps-catalogus der Ilias bij Nestor inderdaad negen steden opgesomd worden, waarvan één, nl. Αἰπύ, eveneens op de kleitabletten gevonden wordt: historische details bij Homerus worden zo door de Myceense teksten bevestigd.

In een volgend hoofdstuk beschrijft P. de wereld, die de tabletten ons onthullen. Hij acht de sociale structuur feodaal, dit wil zeggen dat grote heren, een soort baronnen, in ruil voor krijgsveld stukken land als leen kregen. Verder meent hij, dat de economische bloei voor een belangrijk deel berustte op de uitvoer van gearomatiseerde olie; men denke hierbij aan de magazijnen met geweldige olievaten in het paleis te Cnossos. Ingenieur is Palmer's reconstructie van het systeem van inhoudsmaten; hij vindt de klassiek-Griekse χοῖνιξ (± 1 l) en κοτύλη (± 0.25 l) terug, en constateert, dat de voedselrantsoenen voor mannen, vrouwen en kinderen zich verhouden als 5 : 2 : 1, dat slaven slechts de helft ontvingen van de portie voor een vrij man, en dat gewoonlijk maandelijks hoeveelheden werden uitgereikt. Wat de Myceense godsdienst betreft, is het nogal opvallend, dat P. een belangrijke plaats toekent aan een Paardgod.

Daarna tracht hij in de tabletten tekenen te vinden van de noodtoestand, waarin Pylos verkeerde. De teksten dateren namelijk alle uit het jaar, dat aan de verbranding van het paleis door de vijanden voorafging. De kleitabletten dienden immers aan de Myceense vorstenthoven — anders dan in de Oosterse paleizen — alleen voor een voorlopige administratie, terwijl men voor duurzamer teksten misschien papyrus bezigde; de klei werd daarom na beschreven te zijn slechts gedroogd, om na verloop van tijd weer geweekt te worden en zo opnieuw dienst te doen. Alleen het toeval van de paleis-brand heeft de tabletten hard gebakken en zo tot in onze dagen geconser-

veerd. Inderdaad blijkt uit de teksten van Pylos, dat militaire detachementen en roeiers naar bedreigde kustplaatsen gezonden werden, terwijl men vrouwen en kinderen naar enkele centra evacueerde. P. schrijft de vernietiging toe aan Dorische invallen.

In de tweede helft van zijn boek verwerpt P. een aantal tot dusverre vrijwel algemeen geaccepteerde opvattingen en tracht ze door nieuwe te vervangen. Uitgangspunt is de datering van de tabletten van Cnossos, die Evans in verband bracht met ceramiek van het Laat Minoïsch II (LM II, 1450-1400) en dus ± 1400 plaatste. De moeilijkheid is, dat men, sinds het lineair B Grieks blijkt te noteren, moet aannemen, dat al in de 15e eeuw Grieken op Creta zaten, terwijl men voordien gewoonlijk aannam, dat deze daar eerst veel later, omstreeks de 13e eeuw, vanuit het vasteland zijn doorgedrongen. Wel achtte bijv. de archaeoloog Wace zijn theorie van Myceense invloed op Cnossos tijdens het LM II bevestigd: buiten Cnossos wordt het LM II niet gevonden; deze door de meeste mycenologen geaccepteerde theorie is voor ruimer publiek uitgewerkt door A. Severijns, *Grèce et Proche-Orient avant Homère* (Brussel, 1960). P. meent daarentegen te kunnen aantonen, dat de Lineair B-tabletten in het paleis te Cnossos in feite met de ceramiek van het LM III (1400-1150) in verband gebracht en dus ± 1150 gedateerd moeten worden: de tabletten zijn immers bij de brand hard gebakken en dus in het laatste jaar van de paleisperiode beschreven; de tabletten van Cnossos zouden dus zelfs nog iets later zijn dan die van Pylos en Mycene, die ± 1200 gedateerd worden. Ook Blegen heeft gepleit voor een latere datum. P. gelooft zelfs te kunnen bewijzen, dat het taalstadium van het Myceense dialect te Cnossos later is dan dat in Pylos; het woord voor 'dit jaar', in later Grieks $\sigma\acute{\alpha}\tau\epsilon\varsigma$, zou namelijk in Pylos nog *kyāwetēs*, in Cnossos reeds *syāwetēs* luiden. In feite is Palmers redenering geheel ondeugdelijk: men kan linguïstisch aantonen, dat de Pylische vorm reeds *tsāwetēs* of zelfs al *ssāwetēs* geluid heeft, en dat er nooit een tussenstadium *syāwetēs* kan hebben bestaan: het Cnossische woord *85-u-te, waarin de waarde van het eerste teken onzeker is, heeft P. onjuist geïnterpreteerd. Daartegenover kan men erop wijzen, dat het woord voor 'kruik, amphoor' in Cnossos de oudere vorm *a-pi-po-re-we* ἀμφοροῦρες (pluralis) heeft, in Mycene echter de jongere haplogievorm *a-po-re-we* ἀμφορέε (dualis). Verder meent P., dat de ideogrammen voor 'wagen', 'paard', 'harnas' en 'zwaard' vergeleken moeten worden met archaeologische vondsten uit het laat Helladisch III (LH III 1400-1100) van het vasteland; dit wordt echter door archaeologen in twijfel getrokken.

Het belangrijkste argument van P. is ongetwijfeld zijn onderzoek naar de vindplaatsen van de tabletten binnen het paleis. Op grond van o.a. het

door hem bestudeerde dagboek, dat Duncan Mackensie, de assistent van Evans, tijdens de opgravingen (1900-1905) bijhield, meent hij te kunnen vaststellen, dat de tabletten samen met ceramiek van het LM III gevonden zijn. Evans zou de zaak later verkeerd hebben voorgesteld, met name in *The Palace of Minos*, IV (Oxford, 1935) om zijn eigen chronologie te redden: hij meende immers, dat het met de Minoïsche beschaving \pm 1400 afgelopen was, en dat tijdens de daarop volgende vervalperiode het paleis slechts gedeeltelijk weer bewoond werd. Ook de beroemde troonzaal, die door Evans in het LM II gedateerd wordt, zou in feite tot het LM III behoren en gelijktijdig zijn met de troonzalen in Pylos en Tiryns. P. neemt dus aan, dat de Grieken eerst in het LM III van het vasteland op Creta gekomen zijn en daar de Myceense beschaving hebben overgebracht: het LM III is dus eigenlijk de Cretische vorm van het LH III. Als men Palmers archaeologische argumentatie leest, lijkt deze zeer overtuigend. Daar we echter gezien hebben, dat zijn linguïstische argumentatie — 'beyond all discussion' volgens hemzelf — niet deugt, terwijl P. toch linguïst is, geen archaeoloog, is het misschien veiliger ons oordeel op te schorten. Dit temeer, omdat enerzijds Blegen de datering van Evans in twijfel trekt, doch anderzijds de archaeoloog Hood, die thans in Cnossos opgravingen verricht, meent, dat Evans' chronologie doorgaans bevestigd wordt.

Het trieste van de zaak is, dat de wetenschappelijke integriteit van Evans op het spel is gezet. P. heeft hiertoe niet weinig bijgedragen, door zijn theorieën namelijk in de Britse dagbladders en voor de radio in sensationele vorm voor te dragen. In februari 1962 heeft hij zelfs correspondentie van Mackensie en Evans gepubliceerd in een krant, waaruit zou blijken, dat Mackensie de chronologie van Evans — echter voor een oudere periode — verwierp en naar zijn achterwege gebleven honorarium informeerde: dit financiële aspect zou zijn stilzwijgen in deze kwestie moeten verklaren. Deze aanslag op Evans' reputatie roept ongelukkigerwijze de pogingen in herinnering, die Beattie gedaan heeft om de oprechtheid van Ventris na diens dood in twijfel te trekken.

Na de komst der Grieken op Creta later gesteld te hebben, wil P. ook hun komst vanuit het Noorden in Griekenland laten opschuiven. Meestal veronderstelt men, dat deze Indo-europese invasie bij het begin van het Midden Helladisch (MH), \pm 1900, heeft plaats gehad; P. wil haar bij het begin van het LH, dit wil zeggen het Myceense tijdvak stellen, dus \pm 1600. Nu is het MH gekenmerkt door de grijze, zog. Minyische ceramiek, die men ook in het NW van Klein Azië, met name in Troje VI, vindt. P. gelooft daarom, dat \pm 1900 een volk vanuit Klein Azië in Griekenland is doorgedrongen. Dit zouden de Luviërs zijn, die hoofdzakelijk in het

Zuiden van Klein Azië gevonden worden; hun taal is bekend uit de Luvische spijkerschrift-inscripties en ook uit de zogenaamde Hittietische hiërogllyphen, terwijl ze later voortleeft in het Lycisch; het Luvisch is verwant met het spijkerschrift-Hittietisch, en evenals dit dus een Indo-europese taal met zeer veel substraat-elementen. De onwaarschijnlijkheid van Palmers theorie is duidelijk, daar het Luvisch in het zuiden, de Minoïsche vazen echter in het NW gevonden worden. P. tracht deze kloof te overbruggen door de opgravingen van Beycesultan bij de Maeander erin te betrekken, maar de chronologie hiervan is nog zeer onzeker. Het ligt meer voor de hand om de genoemde ceramiek aan een bevolking toe te schrijven, die door de Hittieten en de Luviers naar het NW is teruggedrongen.

De opgravers van Beycesultan vergelijken het daar gevonden paleis met de Minoïsche paleizen op Creta. P. maakt hiervan gebruik en veronderstelt, dat de Luviers in het Midden Minoïsch III, \pm 1700, ook op Creta zijn gekomen, en daar eveneens de Grieken zijn voorafgegaan. Hij wil daarom het lineair A, dat later door het Griekse lineair B wordt opgevolgd, Luvisch lezen. Zijn voornaamste argument is een woord, dat op altaren en andere cultusobjecten voorkomt: *a-sa-sa-ra*, dat hij als *ashassaras* 'meesteres' wil interpreteren, dus als aanduiding van de natuurgodin; dit is echter niet overtuigend, daar het Luvische woord voor 'meester' niet *asha-* maar *washa-* is.

Een belangrijk argument voor de aanwezigheid van Luviers in Griekenland zelf acht P. de leenwoorden in het Grieks met het suffix *-σσός*, speciaal *-ασσός* in geographische namen zoals *Παρνασσός*; deze worden ook in Klein Azië gevonden, bijv. *Ἀλικαρνασσός*. De naam *Parnassa-* komt eveneens in Luvisch gebied voor, en P. vindt hierin het Luvische *parna-* 'huis' terug, dat hij zonder meer als 'tempel' wil opvatten. *Παρνασσός* zou dus eigenlijk de plaats 'behorend bij de tempel' zijn, hetgeen in Delphi uitstekend zou passen. P. spreekt daarom zelfs van het 'Parnassos-volk' om de veronderstelde Luviers in Griekenland aan te duiden. Ook dit argument is weinig overtuigend, om linguïstische redenen. Het is eenvoudiger om zowel *-ασσός* in het Grieks als *-assa-* in het Luvisch als ontlening te beschouwen aan een taal, die zowel in Griekenland als in Klein Azië is gesproken. Palmers Luvische theorie kunnen we dus niet accepteren.

Hoewel dus Palmers revolutionaire ideeën onbewezen blijven, is zijn boek zeer suggestief en verdient het gelezen te worden, mits men dit kritisch doet.

Amsterdam

C. J. RUIJGH

Naschrift: zie ook *Mnemosyne* V, Ser. IV, Vol. XV, 1962, blz. 277-290, voor een uitvoerige technische bespreking van de heren C. J. Ruijgh en Ph. Houwink ten Cate.

RED.

XXVIII — DE INDELING DER GESCHIEDENIS
VAN MESOPOTAMIË VAN VÓÓR 2000 V. CHR. IN HET
UNIVERSITY MUSEUM TE PHILADELPHIA (PENN.)

Toen de voorzitter van de *American Philosophical*¹⁾ *Society* de spreker bedankte die het woord had gevoerd bij het diner aangeboden aan de leden van het Congres van de geschiedenis der (exacte) wetenschappen, besloot hij zijn toespraak met de woorden die hier op neerkwamen: „gij hebt goed waargenomen, gij hebt goed uw stof geordend, gij hebt een duidelijk verslag er van gegeven, Benjam Franklin zou tevree over U zijn geweest”.

Deze drie factoren, ‘waarnemen’, ‘ordenen’, ‘verslag geven’ zijn wel is waar het kenmerk van ieder wetenschappelijk werk, maar niet in alle tijden voldoende geacht; wel is de achttiende eeuw. Ze drukken in het bijzonder het stempel op handel en denken der kolonisten van America. Deze traditie leeft nog steeds in de stad van de *Independance*, Philadelphia, ook in de tweede kamer van de afdeling „Mesopotamia” in het University Museum.

In het midden staat een u-vormige vitrine, met een lengte van bijna 10 m. De bovenstrook is bestemd voor de opeenvolgende perioden van het Noorden, de benedenstrook voor die van het Zuiden. Van iedere periode is er een beschrijving van de materiele vondsten, terwijl kleinere specimina er naast zijn gelegd ter illustratie. Het leek ons instructief onze lezers hier althans de lijst te geven van de opeenvolgende perioden van vóór 2000 v. Chr. In het bijzonder trof ons dat de perioden uit het Noorden waren herleid naar de vindlagen uit Tepe Gawra, en die in het Zuiden naar die van Uruk. Aan de muren in het rond zijn vakken aangebracht waarin de hoofdstukken der cultuurgeschiedenis stuk voor stuk worden toegelicht. Het deed de Nederlandse bezoeker deugd dat een van die vakken de titel „De Koopman” droeg. Kennelijk geïnspireerd door de titel van de dissertatie van ons bestuurslid Mr. Leemans.

Zie voor deze lijst bladzijde 158.

1) N.B. adjectivum by *philosophia* [*naturalis*] in tegenstelling met *philosophia theoretica*.

NORTH

- (1) PALAEO-LITHIC PERIOD
120.000-10.000 B.C.
Barda Balka Phase
Hazar Mard Phase, Palaeolithic man
(IN. Bisutun Cave, Iran, and Korain
Cave, Turkey)
Shanidar Phase (30.000 B.C.) Shani-
dar Cave
- (2) MESOLITHIC TRANSITION
ca. 10.000-7.500 B.C.
Zarzi Phase
Pelagawra, Shanidar B., Barak Bak-
meh Caves ± 10.000 B.C. Carboon
14
Karim Shahir Phase, first open air
settlement. 9.000-7.000 B.C.
- (3) NEOLITHIC PERIOD
Jarmo, 6.700 B.C. (carboon 14)
- (4) HASSUNA PERIOD I-II
LATE HASSUNA III-IV
- (5) SAMARRA
- (6) HALAF PERIOD
c. 4500 B.C.

NORTH

	B.C.
(7) HALAF PERIOD
ca. 4500	
(8) HALAF-UBAID PERIOD
Transitorial	3900
(9) NORTHERN UBAID PERIOD
23-25	3500
(10) GAWRA PERIOD
27-29	3300
(11) GAWRA VII-VIII,
= Gemdet Nasr Period 31-33	ca. 3000
(12) GAWRA VI PERIOD
35-37	2800-2400
(13) GAWRA V PERIOD
Agade
39-41	2200
(14) GAWRA
43-45	2000

SOUTH

	B.C.
(1) PROTO UBAID
ca. 4100
XIX-XV in Eridu
Hajj Mohammed Ware in
Eridu	
(2) AL-UBAID PERIOD
Warka XVIII-XIV and Eridu	3900-3500
(3) EARLY URUK PERIOD	3500-3200
(4) LATE URUK PERIOD
Warka VI-IV	3200-3000
(5) GEMDET NASR PERIOD	3000-2850
(6) EARLY DYNASTIC PERIOD	2850-2265
(7) AGADE PERIOD	2265-2085
(8) GUTTIUM-UR III PERIOD, ca.	2179-1946

XXIX — KANTTEKENINGEN BIJ MATHEMATISCHE TEKSTEN UIT SUSĀ

De aanleiding tot het opnemen van dit artikel is het verschijnen van het vierendertigste deel van de serie die nu heet *Mémoires de la Mission archéologique en Iran, Mission de Susiane*. Dit is reeds de vijfde titel van deze serie, gewoonlijk nog afgekort als M.D.P., zulks naar de eerste titel *Mémoires de la Délégation en Perse*, waarvan het eerste deel in 1900 te Parijs verscheen. Welke redenen tot die variaties in de titel geleid hebben, daarop komen wij nog in de volgende bijdrage terug (blz. 164)¹.

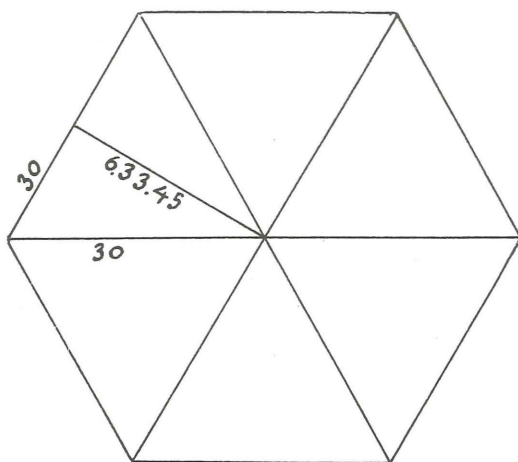
De titel van dit deel maakt het duidelijk, dat dit artikel onmiddellijk volgt en eigenlijk mede valt onder de rubriek Mesopotamië; deze luidt namelijk *Textes mathématiques de Suse*, par E. M. Bruins et M. Rutten. De mathematische verworvenheid der oudheid wordt toch in het Tweestromenland geplaatst; wij zijn dus op het gebied waarover Professor Landsberger sprak op het symposium te Chicago, de *é - d u b - b a*, de schrijversschool, haar betekenis en haar invloed. Bovendien is een van de problemen welke moeilijk zijn voor de moderne *d u b - s a r*, zoals de spreker ze formuleerde aan het einde van zijn voordracht, nl. „Mathematics, division of fields, allotting of rations”.

De bewerkers veronderstellen nl. dat deze teksten toch komen uit een schrijversschool, op grond van het feit dat zij bij elkaar zijn gevonden. Dit vermoeden mag men veilig aannemen als men leest bij het begin van een variant van een oplossing (Texte IX) „volgens de methode der Akkadiërs”, en aan het slot „zo gaat de Akkadiër te werk”. Men hoort dus de *dub-sar* uitleggen en dicteren, men ziet de leerling, ook deze wordt „zoon” genoemd, vermoeid worden en schrijffouten maken, zo in Texte VII, als hij het logogram DIRIG, een combinatie van SI + A, ZI + A schrijft. De „dictator” zou dus, zo mogen we hieruit opmaken, in eenvoudige tekencombinaties hebben gedictieerd; zie voor andere fouten in de tafels van vermenigvuldiging Texte IV.

Wie waren die leerlingen op deze school, en wat was hun doel? Was de oefening in het schrijven van dit soort van teksten een onderdeel van de algemene opleiding van een schrijver, of moet men aannemen dat de leerlingen, nadat een grondslag was gelegd door het leren der beginselen, in groepen werden gesplitst voor de afzonderlijke onderdelen, die zich vanzelf voordoen, de litterair-religieuze, de juridisch-administratieve en die waarin berekeningen moesten plaats hebben, hetzij bij landdeling, hetzij bij de architectuur, alsmede bij de financiën. Want ook voor dit onderdeel der

¹ Zie hiervoor L. Vanden Berghe, *Archéologie de l'Iran ancien* (Monumenta et Documenta Vol. VI). Leiden, 1959, blz. 139-140.

economie — en wel in het bijzonder winst- en verlies-berekeningen en voor de berekening van rente — werd de aandacht gevraagd, zoals uit Texte XXII (in de Index als XXI genoemd) blijkt. Waren in analogie met deze indelingen in faculteiten er dan ook „bijzondere” leraren, en waren er dus ook mathematici onder hen? Beide vragen zouden wij graag bevestigend willen beantwoorden. „Mathematici” zijn er niet met name bekend en bovendien, de indeling van de besproken publicatie wijst er al op dat het niet alleen ging om de leerling te instrueren om hem in een bepaald geval een bepaalde

Afb. 71. Reconstructie van de regelmatige zeshoek met omschreven cirkel
Textes mathématiques de Susa, Texte II voorzijde.

handeling te laten verrichten (Chapitre III - *Problèmes*). Aan dit hoofdstuk gaat een hoofdstuk vooraf dat tot titel draagt *Textes avec figures géométriques*. Daarin wordt de berekening behandeld van een straal in een omschreven gelijkbenige driehoek, terwijl Texte II op de voorzijde een regelmatige zeshoek met zes ingetekende, gelijkzijdige driehoeken en opgave bij een van de hoogte en van de vlakke inhoud geeft. Op de achterzijde staat een zevenhoek, met opgaven van de lengte van de straal van de omschreven cirkel (zie ook E. M. Bruins, *Regular Polygons in Babylonian and Greek Mathematics*, Janus 48, 1959, blz. 5 vv.). Men zou misschien kunnen tegenwerpen, dat zulke berekeningen en constructies van de zeshoek voor de praktijk ook hun waarde hadden, voor de zevenhoek echter geldt dit niet; er zijn verder ook tabletten gevonden, waarop mathematische onderwerpen aan de orde worden gesteld, die terwille van het onderzoek worden gedaan,

een voorbeeld van wetenschap om de wetenschap, of, zoals wijlen Professor Duyvendak het noemde, toen hij op het slotdiner van de derde Rencontre der Assyriologen te Leiden op haar een dronk uitbracht: de onbaatzuchtige wetenschap.

Bij het verlaten der school trokken de leerlingen de maatschappij in; de litterator als zanger o.m., de jurist voor het opmaken der contacten en de mathematici op de banken en bij, om het op zijn Hollands te zeggen, het Ministerie van Waterstaat.

Tot slot willen wij nog even de aandacht vragen voor het eerste probleem uit het eerste hoofdstuk ²⁾. Dit komt modern uitgedrukt neer op:

GEVRAAGD: bereken de straal van de omschreven cirkel van een gelijkbenige driehoek.

Afb. 71 geeft de voorzijde van het tablet naar Planche I, Afb. 72 de reconstructie in Fig. 1 op blz. 23 (zie ook E. M. Bruins, *Fontes Matheseos*, Plaat II en Fig. 4, en Janus, 48, 1959, Plate I). Hierin zijn de maten gegeven in onze cijfers, maar deze geven slechts aan dat een niet nader bepaalde eenheid zoveel maal is genomen; het gaat dus om de relatie. Slechts bij CM is bijgeschreven: (40) zijn totale lengte; die woorden zouden wij nu met een accolade aangeven. Bekijken we de figuur, dan zien wij dat om de gelijkbenige driehoek ABC een cirkel is geconstrueerd; dat in die driehoek de loodlijn CD is getrokken, die de basis in AD en DB verdeelt zodat er twee rechthoekige driehoeken ontstaan met een hypotenusa van 50. Van het middelpunt M uit zijn stralen getrokken naar de punten A en B, zodat men tweemaal twee rechthoeken krijgt. Wij hebben dus hier tweemaal, dat het kwadraat van de hypotenusa gelijk is aan de som van de kwadraten van de rechthoekszijden:

$$CDB: 40^2 (= 1600) + 30^2 (= 900) = 50^2 (= 2500);$$

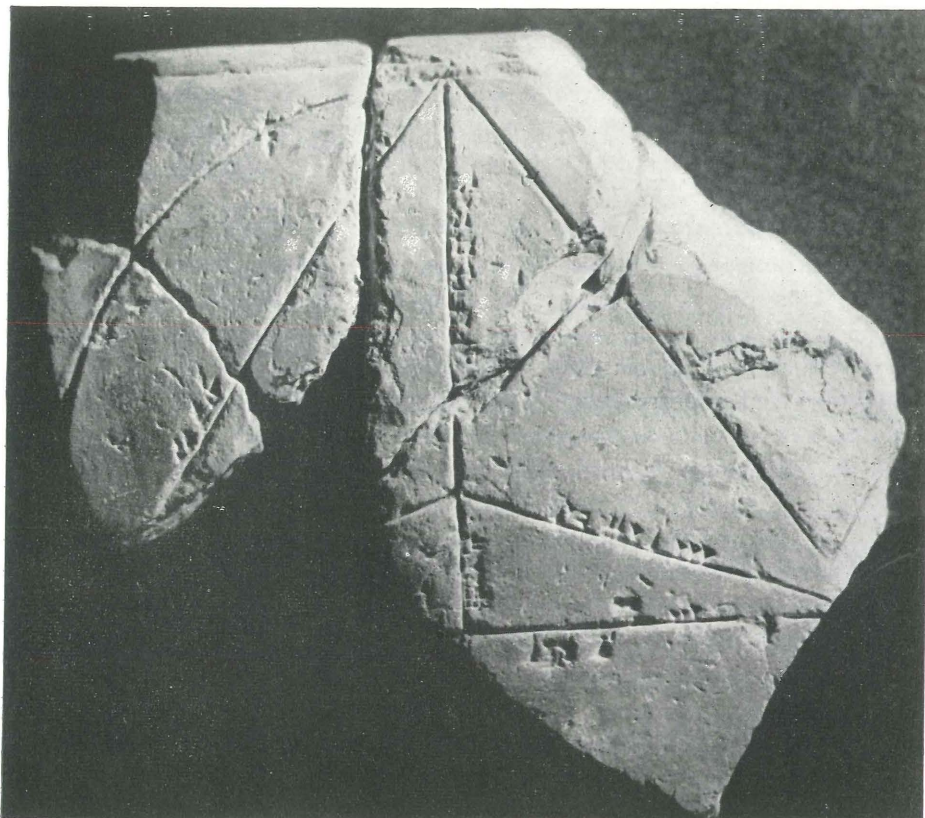
$$MDB: 8\frac{3}{4}^2 (= 76,5625) + 30^2 (= 900) = 31\frac{1}{4}^2 (= 976,5625).$$

Wij vinden dus de beginselen terug van de stelling (*theorema*) die wij van de Grieken hebben geleerd, het theorema van Pythagoras.

Ook uit andere tabletten, in het bijzonder een uit Tell Harmal, in Bagdad bewaard, blijkt dat deze wijze van berekenen vóór Pythagoras bekend was. Het is echter onvoorzichtig om van hem als een 'oplichter' te spreken. Dat hij deze stelling op zijn reizen in Azië heeft geleerd, is gevoeglijk aan

²⁾ Hierbij een toevoeging aan blz. 123: een nieuwe variant van de voorlichting. De redactie van een dagblad geeft een smalende kop aan een op zichzelf juiste mededeling. F. H. van Loon, *Pythagoras blijkt oplichter*. De Telegraaf, 24 Nov. 1962.

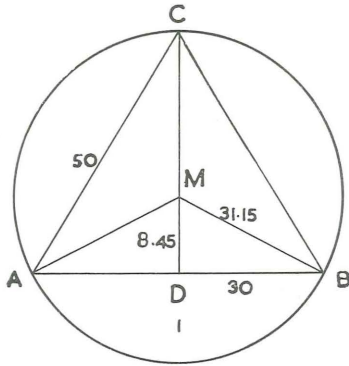
te nemen. Maar zo merkte een kenner van de geschiedenis van de wiskunde op: zullen wij hier niet een analoog hebben met de heer Bartjes? De regels die hij ons geeft, golden ook en waren ook vóór het verschijnen van zijn leerboek bekend. Slechts zij die het rekenen van hem leerden, beschouwden hem als autoriteit en uitvinder.

Afb. 72. *Textes mathématiques de Susa*. Texte I, Face Planche I.

Een van de moeilijkheden waarop Landsberger zinspeelde, is de terminologie. Het publiceren en bewerken van mathematische teksten vereist dus een zich indenken in de opvatting van de Akkadiër. Het „zien” speelt in het algemeen een rol in zijn taalfunctie. Het „gewone” werkwoord voor „zien”, *amāru*, gebruikt hij wanneer wij in het Nederlands spreken van „vinden”, terwijl *barû*, het „onderzoeken” aangeeft. „Vragen” hebben wij te vertalen met „onderzoeken”. De voorgangers van de editores hebben in

het bijzonder vele technische termen aan het gewone spraakgebruik ontleend in hun mathematische waarde kunnen vaststellen. Ook Mejufrrouw Rutten en de heer Bruins hebben nieuwe gevonden, we noemen als voorbeeld „eten” voor „vermenigvuldigen” en „optellen”. Een afzonderlijke studie over

Afb. 73. *Textes mathématiques de Suse*. Texte 1.

de achtergrond van de terminologie zou verrassende resultaten kunnen opleveren voor het denken en het associatievermogen van de oude Mesopotamiërs.

Dat het hier niet zomaar om een „nutteloze” wetenschap gaat bij het bestuderen van prae-Euclidische stelsels uit de Oudheid, zal duidelijk zijn als men bedenkt, dat voor de mogelijkheden en de waarden van de moderne wetenschap de Euclidische begrenzungen te eng zijn gebleken.

XXX — DE TENTOONSTELLING: 7000 JAAR PERZISCHE KUNST

„Ici commence l'art bourgeois" sprak de geleider van een groep Parijse scholieren bij het betreden van zaal VII A van de tentoonstelling *7000 Ans d'art en Iran*; met een gebaar wees hij hen tevens op een kunstwerk dat als inleidend stuk stond opgesteld naar de zalen die voorwerpen uit het tijdperk der Achaemeniden bevatten. De kinderen en ook enkele bezoekers keken verrast op en ontwaarden een laag breed (67, 8 cm) bekken dat werd gedragen door protomen van acht leeuwen (nr 633 en Planche LXX van de *Catalogue*, Verzameling Guennol, New York).

Inderdaad, hoezeer de term bourgeois voor het tijdperk van de „grote koning" ongerijmd scheen, men had toch even een herinnering en door het motief en gedeeltelijk door de uitvoering aan fabrieksmatig vervaardigde producten, te koop aangeboden in bazars en galeries.

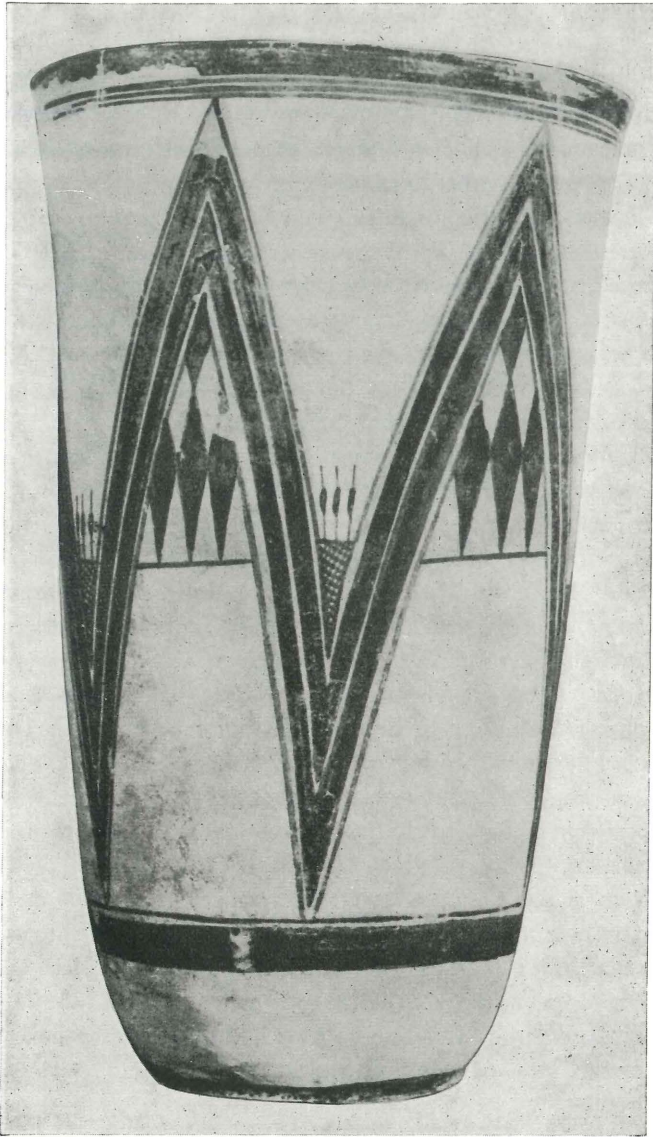
De interesse van de pupillen was ineens verdwenen, de tekenboeken waarin zij met ijver korte schetsen van het opmerkelijke in de vorige zalen hadden gemaakt, werden gesloten, onder de arm genomen.

Maar wat was dan het element geweest dat in de voorgaande zalen hen zo in spanning had gehouden? De zes zalen die representatief waren voor de eerste 4500 jaren voor de kunst uit Iran? En was het niet merkwaardig dat het juist die voorafgaande millennia waren, dat het land dat wij sedert 500 v. Chr. als een eenheid kennen, een gebied geweest was waarin slechts in het Zuidwesten zich een gemeenschap had gevormd, die op een lijn stond met die van het aangrenzende Mesopotamië, nl. Susa als hoofdstad van het rijk Elam²⁾. Echter in de overige streken van dit uitgestrekt gebied, in het bijzonder voor de tijd dat de Ariërs waren gekomen, leefden volken en stammen die in hun kunstuitingen zich nauw met de natuur verbonden toonden. Reeds de twee oudste voorwerpen, beide uit het vijfde millennium,

¹⁾ L. Vanden Berghe, *Archéologie de l'Iran Ancien* (= Monumenta et Documenta Vol. VI), Leiden, 1959. R. Frye, *Persien bis zum Einbruch des Islam*, Kindlers Kunstgeschichte, Zürich, 1962. R. Stevens, *The Land of the Great Sophy*, London, 1962. J. Baelen, *L'an 480, Salamine*, Parijs, 1961.

²⁾ Hoewel de Elamitische kunst hier en daar eigen elementen vertoont, blijft het geheel van haar beschaving steeds een provinciaal karakter ten opzicht van die van Mesopotamië tonen. De tempeltoren door R. Ghirshman te Tsjoga-Zanbil uitgegraven, is wel een van de typische voorbeelden. Het meest eigene is wellicht het aardewerk, waarvan wij een vertegenwoordiger van de zogenaamde Susa-stijl I in Afb. 73 geven.

De nieuwste berichten bevestigen dit ook. *Le Monde*: De heer Ghirshman heeft nu het wegruimen van het puin van de bouwwerken vlakbij ter hand genomen en in het bijzonder van de paleizen. Een derde koninklijk verblijf komt nu weer te voorschijn in zijn duidelijke en evenwichtige bouw. Het gehele complex was in een omruiming van meer dan anderhalve kilometer ingesloten.

Afb. 74. Vaas van aardewerk met geschilderd dessin. Stijl Susa I, Musée du Louvre.
Vanden Berghe, *L'archéologie*, Planche 98, a

tonen het aan: een grote schaal van aardewerk, geïnspireerd op de landbouw, het werken met de wan, en een dierenkop uit been gesneden, vogels en steenbokken maar ook panters en schildpadden, hebben de tekenaars van de patronen geïnspireerd. Maar de verrassing was het beeldje uit de verzameling Forughi uit Teheran: bovenromp en armen en benen als schubben van een slang van zwart steen, het midden stenen schijven van zwart en rood, met goud belegd, het geheel gebouwd om een steel, nog geen 12 cm hoog (Afb. 75). De ogen zijn met mica ingelegd.

In deze eerste zaal, die in de tijd een periode van bijna drie millennia besloeg, waren slechts 27 voorwerpen tentoongesteld; zaal II brengt ons reeds in aanraking met de eerste vertegenwoordigers van de Iraanse stammen die na \pm 2000 v. Chr. het land waren binnengetrokken. Ook bij hen voorkeur voor het dier; in het bijzonder vormgevend aan de rhyton in dierengestalte: op de rug of soms bovenop de kop is de opening, waaruit de drank in de mond kon worden gegoten.

In het bijzonder trokken de voorwerpen uit Amlach, niet ver van de Zuidwest-kust van de Caspische zee, de aandacht (\pm 9e eeuw v. Chr.). Men voelde zich als twintigste-eeuwer in gelijke sfeer als de kunstenaar en zijn omgeving van drieduizend jaar geleden. De bison in rood aardewerk (Catalogus 116, Pl. XII, onze Afb. 75, ook uit de Verzameling Forughi) in het bijzonder werd door de trefzekerheid van de impressie het centrum van de bewonderende belangstelling. Het is een eigen kunst van de bergbewoners, zonder invloed van buitenaf, zelfs niet uit Mesopotamië. Hetzelfde beeldend vermogen komt tot uiting in de vormgeving in metalen: electrum, goud, zilver, brons. Hier treft men het wezen der Iraanse kunst, haar spontaneïteit, haar drift en jeugd, en haar creatief vermogen om het beeld der fantasie in stof om te zetten. Ook in de bronzen voorwerpen gebruikt bij tuig voor paard en wagen, in de provincie Luristan gevonden, getuigen van deze eigenschappen: naast de bidden en teugelringen, treft men de dolken en degens van het ruitervolk der Cimmeriërs, vooral uit Klein-Azië bekend; maar ook een ander volk, in het bijzonder uit het Zuiden van Rusland bekend, de Scythen, waren voor korte tijd in Medië (VIIe eeuw). De goudschat uit Ziwiye getuigt van hun technisch kunnen, maar ook hoezeer zij onder de invloed van de kunststijlen van de omliggende wolken hun sierkunst beoefenden.

Als men deze gang door de tentoonstelling heeft gemaakt, verbaast men zich niet dat er een reactie intreedt bij het in aanraking komen der Achaemeniden, zelfs de term burgerlijk door de franse rondleider gebruikt, wordt vergeeflijk. Is „burgerlijke” kunst toch niet volgens sommige sociologen een zoveelste verdunning van keizerlijke kunst. En voor alles is de Achaemeniden

Afb. 75. Beeldje uit de derde millennium v. Chr.
Teheran, Col. Forughi *7000 ans d'art en Iran*, no. 12

menidische kunst een keizerlijke, waar alles moet samenlopen tot verheerlijking van de koning; indrukwekkende paleizen, voorstellingen van koninklijk karakter, en een décor vol praal, zegt Professor Vanden Berghe in zijn *Archéologie* (blz. 215). Hoe zou het mogelijk zijn geweest, zelfs in de ruimte van het *Petit Palais* te Parijs, of in de enge zaaltjes van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage den bezoeker dit klimaat te doen navoelen?

De even honderd voorwerpen uit deze periode op de tentoonstelling aanwezig geven nauwelijks enig idee van het karakter van, laten wij nu de term eens gebruiken, Perzische kunst, door de Haagse tentoonstelling op het aanplakbiljet gebracht; een term, waarvan men dacht dat hij vergeten zou zijn. Het rijk van de sjah-in-sjah voert sinds enkele decennia met opzet een naam ontleend aan een algemener begrip dan die van een afzonderlijke stam uit de Arische wereld. Een bespreking van deze strijd om een naam vindt men in de titel van de serie, waarover wij op bladzijde 159 spreken. Met de kunst van deze periode komen wij in de tijd van de tegenstelling van het Perzische Rijk en de Griekse geest, in het bijzonder geïncarneerd in de stad Athene, een tegenstelling die in de slag van Salamis haar scherpste accentuatie verkreeg. Uit het boek van J. Baelen, vermeld in noot 1), blijkt hoe ook nu nog na meer dan twintig eeuwen later de beslissing daar gevallen de uitdrukking van de vreugde der overwinning dithyrambische vormen kan aannemen; inderdaad Europa heeft misschien nooit beslissender dag beleefd dan die 23e september uit het jaar 480 v. Chr., slechts geëvenaard door Poitiers en Wenen. Leerrijker en meer inzicht gevend blijven echter nog steeds Aeschylus, die zelf meevocht, en Herodotus, de jongere tijdgenoot, die aan de tegenstelling Europa/Azië het thema van zijn geschiedwerk ontleende. Aeschylus zag het tragische element in de overschrijding van de menselijke grens door de Koning gedaan, de hybris; Herodotus gaf de verklaring van die machtsdroom, het Oosters monisme, één god, één koning, één rijk, een conceptie die wij eveneens van oudsher in China vinden.

City Invincible geeft ons de verklaring van het probleem hoe het Empire in het Oosten tot stand kwam; n.l. uit de drang tot zelfverdediging (zie onze blz. 126, en *City Invincible*, blz. 165-223). Na de verdrijving der zeevolken betreedt Egypte Azië ter voorkoming van nieuwe invallen; het stuit op de Hethieten, die als heersende klasse Anatolië en Syrië onder hun contrôle hebben; de plaats der Hethieten wordt ingenomen, eerst door Assyrië, later door Babylon; de Perzen verenigen het gebied van Bosporus en Nijl tot Indus onder hun gezag. Tot zover *City Invincible*.

In dit rijk komt tot verdere ontwikkeling de transplantatie van bevolkingen en bevolkingsgroepen, zoals reeds eerder in Israël en Juda was gebeurd; het planbureau van de Grote Koning verspreidde in het bijzonder in het

Oosten van het rijk de bewoners uit de horzelnesten der westerse tegenstanders. Het kenmerkende van een Kunst die gelijkwaardig zou zijn aan

Afb. 76. Rhyton uit Amlach (Iran) uit de periode IXe-VIIIe eeuw v. Chr.

Teheran, Col. Forughi *7000 ans d'art en Iran*, no. 116

de grootsheid van dit rijk zou paleis- en stadsbouw hebben moeten zijn; maar, hoewel er veel valt te waarden in onderdelen, versiering en decoratie, blijft het geheel voor zover wij kunnen opmaken, meer zwaar dan krachtig,

Afb. 77. Zilveren schaal met goud inlegwerk Archaemenidesch, 5e eeuw v. Chr.
Museum of Fine Arts, Boston (Mass.) *ILN* Suppl. p. IV van het nummer van 8 sept. 1962

meer cerebraal gecomponeerd dan artistiek geïnspireerd. Terecht merkt dan ook de Heer Ghirsmann in de catalogus van Parijs op blz. 103 op, dat de Achaemenidische Kunst (zie hoe de betiteling „Perzische” wordt vermenden) zich bijna uitsluitend voedde met wat de vreemde volken haar boden. Dat fijne gevoel voor versiering en decoratie komt in het bijzonder uit in de metaalkunst, ook in dit tijdperk. Harmonie in de compositie, harmonie in de verdeling van de goudpartijen op de zilveren achtergrond vinden wij dan ook in de schaal, sinds kort door het museum te Boston verworven (Afb. 77): op de tentoonstelling vielen in het bijzonder op de kannen of vazen, de hengsels waarvan door opstaande steenbokken worden gevormd (o.a. no. 675).

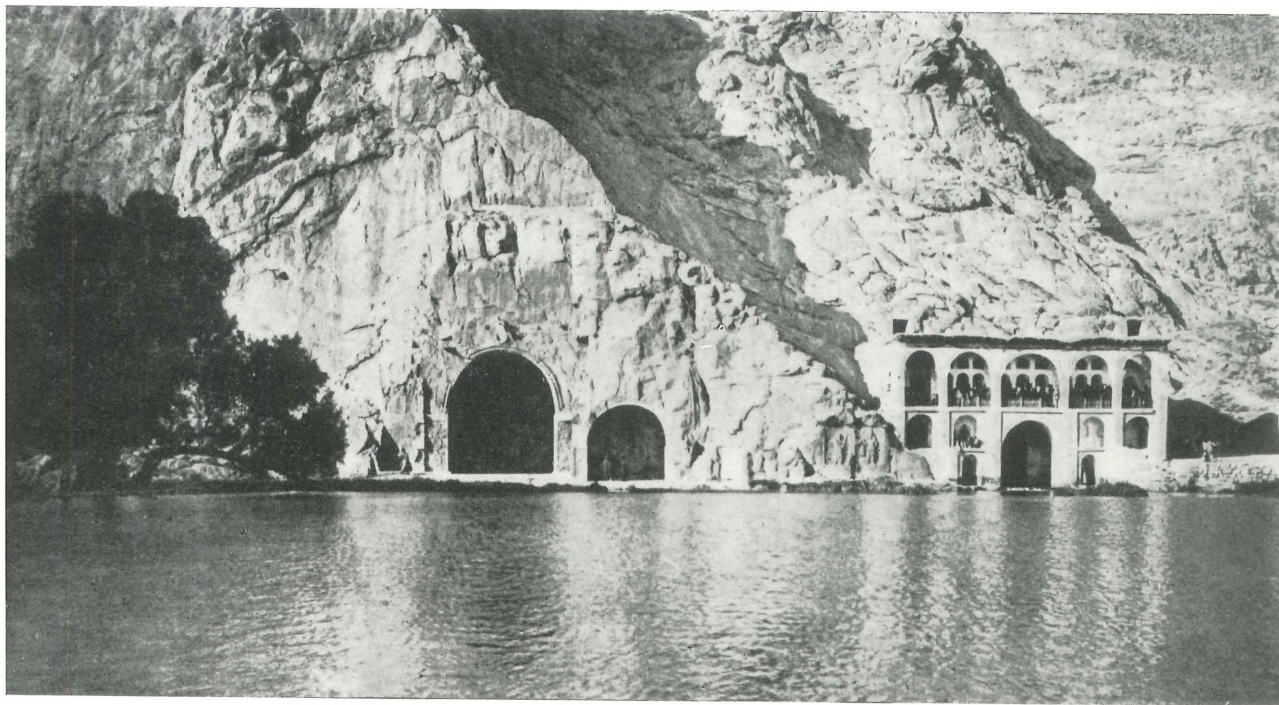
De tijd der Seleucieden is belangrijker in de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten dan gewoonlijk wordt voorgesteld. De traditie der stadsstichting wordt voortgezet en verfijnd. Een samenvattende studie hierover ontbreekt nog, en wordt in het bijzonder bemoeilijkt door de gelijknamigheid van de steden; tientallen Antiochië's, Seleucia's, Laodicea's, Philadelphia's, enzovoort. Voor de kunst in Iran is deze periode echter een blanco, maar de periode der Sassaniden nadert, die mede een der hoogtepunten van de kunst in Iran meebrengt.

De tijd der Parthen (250 v. Chr.-226 n. Chr.) is gekenmerkt door de tegenstelling en de beïnvloeding van Griekse en Parthische Kunst. Het duidelijkst komt het resultaat naar voren in de beeldhouwkunst, in het bijzonder die in brons. Het bronzen beeld uit Shamī ten Z.O. van Susa (Vanden Berghe, *o.c.* Pl. 92a en 93), 1 meter 94 hoog, uit het museum in Teheran laat dit duidelijk zien; de kracht van het naturalisme laat het Iraanse element heersen over de Griekse opvatting van het standbeeld.

In de laatste periode der prae-Islaamse kunst heeft Iran zichzelf hervonden. Het waren eeuwen van wat men nu noemt hoogconjunctuur. Een krachtig gezag dat Rome kon trotseren steunde mee op de rijkdom gebracht door de transito-handel van Oostelijk naar Westelijk Azië en Europa. Bouwkunst en sculptuur maakten niet alleen de paleizen der koningen tot lustoorden, maar ook die van de adel. Het hoogtepunt in deze kunst is die van de rotssculpturen, waarvan de traditie teruggaat naar gebieden buiten Iran en naar een periode van vóór de Achaemeniden. Een bijzondere verdienste van het boek van Professor Vanden Berghe is dat op dit punt de speciale nadruk wordt gevestigd. In de Afbeeldingen 78-80 geven wij enkele photo's, aan de *Archeologie de l'Iran Ancien* ontleend. Taq-ī Bustan ligt in Kurdistān, aan de noordoost van Iraq, aan een meer. In de rotwand aan de oever heeft Koning Ardashir II (379) zich staande op een verslagen vijand laten afbeelden. Hij ontvangt van de god Ahura Mazda het symbool van de macht,

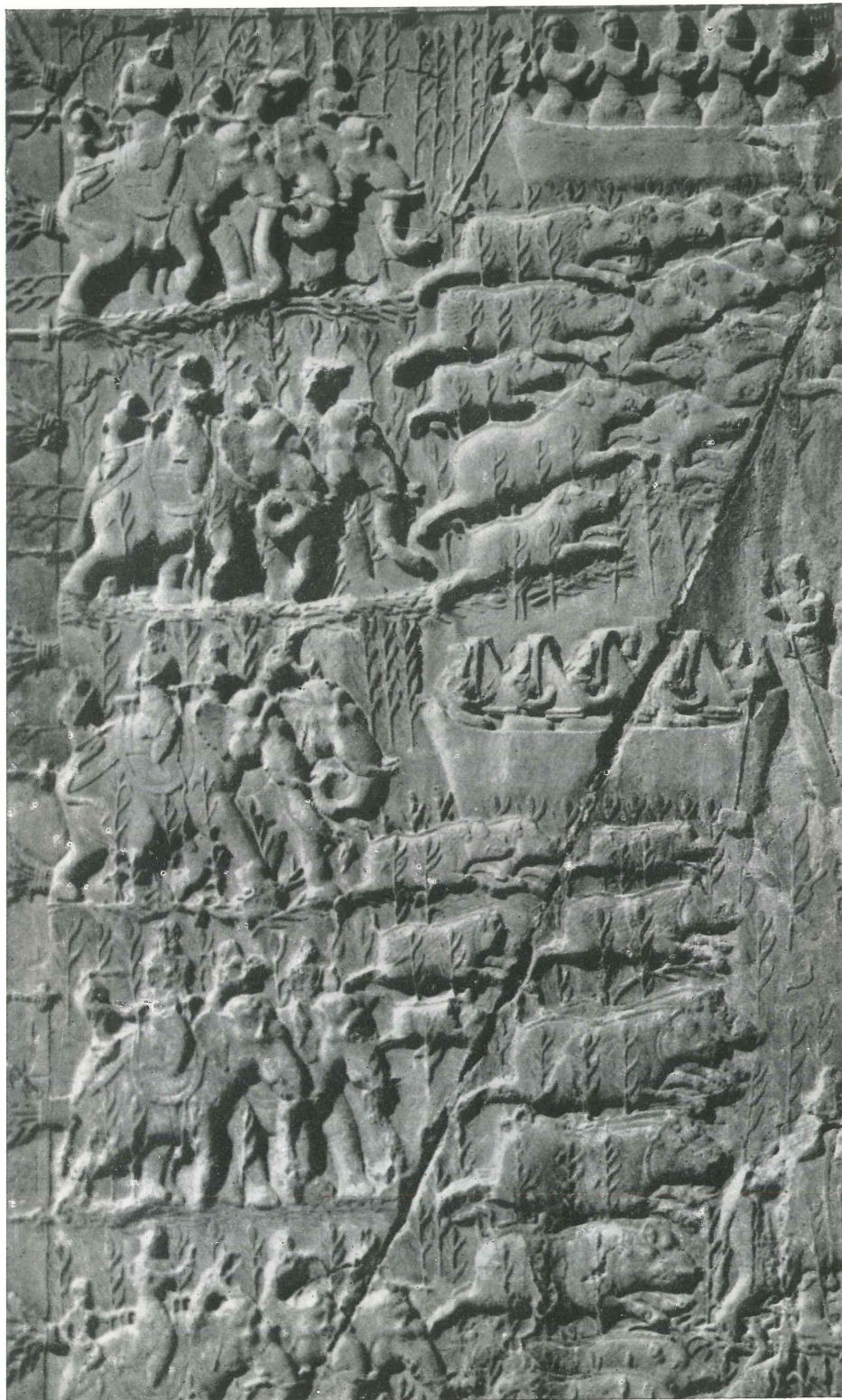
TĀQ-I BUSTĀN

Afb. 78. Twee grotten uit de tijd der Sassaniden, 4de eeuw.
Boven het pijltje Afb. 79; onder het pijltje de grot met afb. 80.
Vanden Berghe, *Archéologie ...*, Planche 126, c

Afb. 79. Investituur van de Sassonidische Koning Ardashir II (379-383) (in het midden) door Ahura Mazda (links) en Mithras.
Vanden Berghe, *Archéologie ...*, Planche 127, a

Afb. 80. Koninklijke jacht op everzwijnen (vijfde of zesde eeuw) linker wand van de grote grot van Afb. 78.

Vanden Berghe, *Archéologie ...*, Planche 130

een ring. De god Mithra, op een lotusbloem staande, is beschermende getuige met het „rijkszwaard” in de handen. Verder zijn in de wand twee grotten gehouwen, de kleine door Ardasjir's opvolger, de grote door een koning uit de vijfde of zesde eeuw. De wanden van deze beide zijn versierd met reliëfs, Afb. 80 (linkerwand van de grote grot) beeldt een koninklijke jacht in moerasstroken uit. Everzwijnen vluchten weg, olifanten dragen de gedode exemplaren, en de koning en zijn gevolg bevinden zich op boten; „Héritier d'un art animalier, celui des Sassanides reste fidèle aux traditions. Et pourtant, l'artiste lance les animaux au „galop volant” et tout en leur insufflant un mouvement, il les frappe de statisme, d'une sorte d'immobilité comme s'il s'agissait d'un film brusquement arrêté” (Catalogus, blz. 131).

Daarna komt de Islam. De Sassanidenvorsten vluchten naar China, maar het wezen der Iraanse kunst, gevoel voor dier en natuur, de kunst van het intieme tafereel en de miniatuur bleven, zodat mede hierom Frye aan het laatste hoofdstuk van zijn *Persien bis zum Einbruch des Islam* als titel heeft kunnen geven „*Persien erobert den Islam*”.

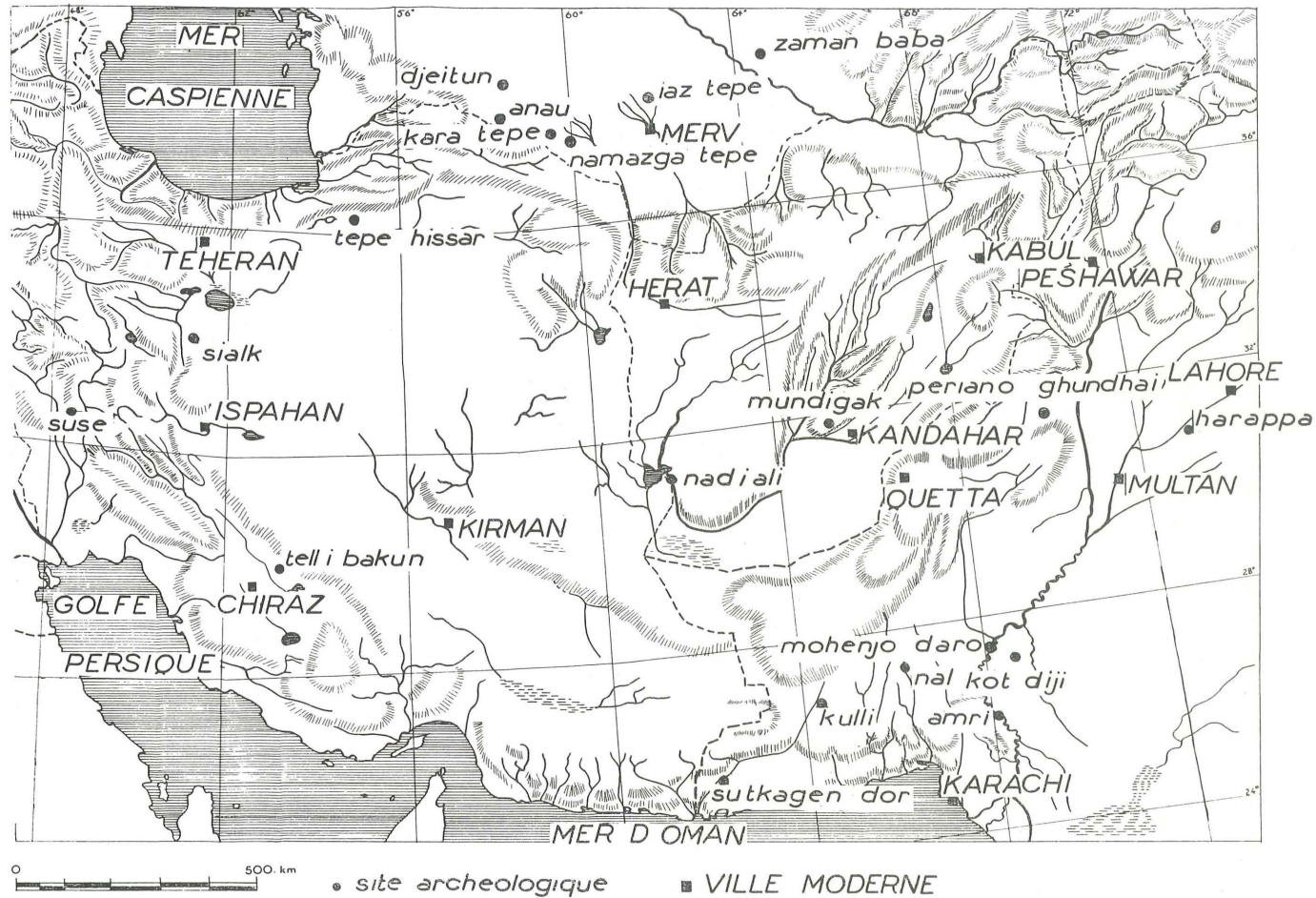
XXXI — EEN STADSCULTUUR IN AFGHANISTAN UIT HET DERDE MILLENNIUM V. CHR. ¹⁾

Wanneer in de nieuwe uitgave van de *Encyclopédie de l'Islam* de heer Ghirshman de prae-Islaamse periode van Afghanistan gaat behandelen, begint hij met de komst van de Arische stammen die zich in het begin van het tweede millennium v. Chr. over dit gebied verspreidden. Hieruit moge blijken enerzijds hoe moeilijk het is, iets samenhangend over de oudere perioden te schrijven, anderzijds hoe het in die perioden geheel anders is geweest. Dit land tussen Irān en Pakistān was wel niet in alle opzichten in de geschiedenis van kunst en archæologie een *terra incognita*; integendeel, voor de geschiedenis van de Graeco-Boeddhistische kunst heeft het materiaal zowel van beeldhouwkunst als van numismatiek die een eerste plaats innemen uit historisch en artistiek oogpunt.

Verrassend mag men dan ook wel noemen de resultaten van de Franse opgravingen nabij Kandabar, ten Zuidwesten van de Afghaanse hoofdstad Kaboul gelegen (Afb. 81).

Reeds vanaf 1951 heeft de fransman Jean-Marie Casal gedurende tien campagnes in dit gebied bij Mundigak gegraven; in deze streek doorsneden door grotere en kleinere rivieren, vanouds beroemd om de vruchtbaarheid van de bodem, trof men talrijke sporen aan van praehistorische nederzettingen. De puinheuvel van Mundigak was een van de grootste, 20 m hoog, waaromheen weer kleinere zich verhieven. Zij werden stuk voor stuk met

¹⁾ J.-M. Casal, *Fouilles de Mundigak*, volumes I et II (= Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan, Paris, Klincksieck, 1961).

Afb. 81. Archaeologische kaart van Afghanistan.

Fouilles de Mundigak, Vol. II, fig. 1

een letter aangeduid, de grote met een A. Er bleken zeven perioden te onderscheiden:

- I. de eerste bezetting, vanaf 13 met vaste woonplaatsen (einde IVe millennium),
- II. materiële achteruitgang,
- III. uitbreiding van de nederzetting (einde IIIe millennium),
- IV. de verrassing: van dorp tot stad, verschillende puinheuvels omvattend (2740-2250 v. Chr.),

Afb. 82. Mundigak: wal en bolwerk op Tepe B van uit het ZW gezien.

O.C., Pl. XVIII A

- V. culturele breuk met voorgaande perioden,
- VI. volkomen verval, slechts enkele opslagplaatsen voor graan in de ruïnes (10 à 12 eeuwen),
- VII. herbouw der opslagplaatsen, einde eerste helft van eerste millennium.

Deze indeling heeft men kunnen maken deels doordat tussen verschillende perioden een steriele laag zich bevond, deels door de ceramiek. Vooral was deze een belangrijke factor bij het bepalen der onderafdelingen, ook omdat de fabricatie van het aardewerk afwisselend verschillende techniek liet zien (met en zonder draaischijf). Uit een en ander kan men dan ook terecht een wisseling van bevolking aannemen.

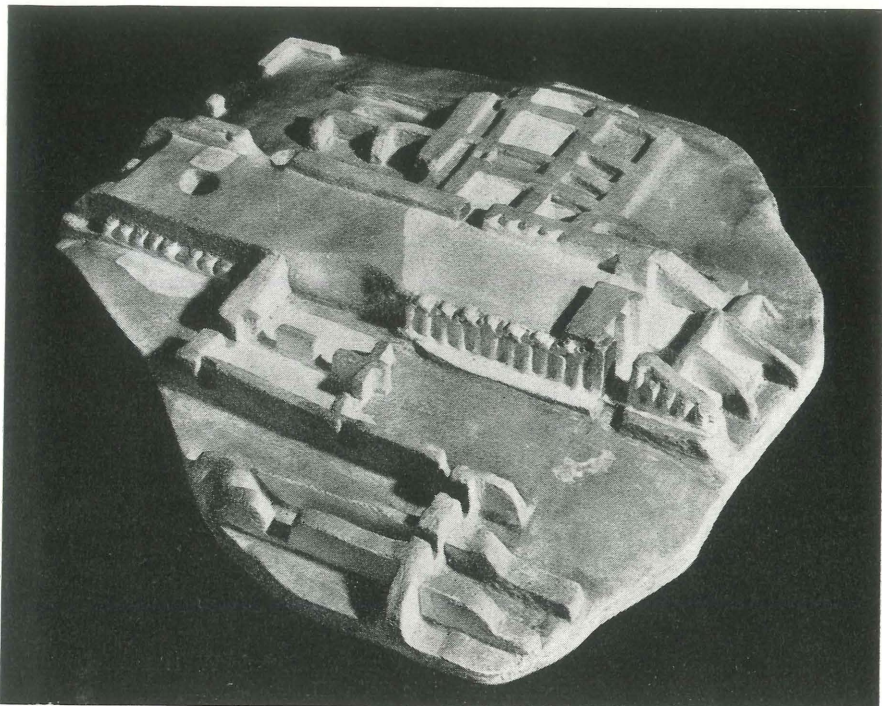
Maar gezien de thematiek van deze jaargang vraagt de periode IV onze bijzondere aandacht. Volgens de klassieke leer, ook op het symposium door enkele mededrinkers gehuldigd, zijn voor de status stad drie elementen vereist: omwalling of ommuring, paleis, en tempel. Deze laatste twee kunnen eventueel samenvallen; de ommuring kan alleen paleis - tempel omvatten (type acropolis) of ook de woonhuizen der andere inwoners omsluiten. Als illustratie en bevestiging van deze opvatting dat juist deze drie elementen

Afb. 83. Mundigak. Westelijke zuilengang van het paleis Tepe A. Periode IV 1.
O.C., Vol. II, Pl. XI

vereist zijn, voeren sommige O.T.-exegeten het verlangen aan van David, koning van Israël, om ook een tempel in Jeruzalem te bouwen. Welnu, in de periode IV van Mundigak treft men plots na de „dorpen” van de voorgaande afdelingen, een „stad” aan die aan de elastieke definitie voldoet: omwalling, paleis, tempel.

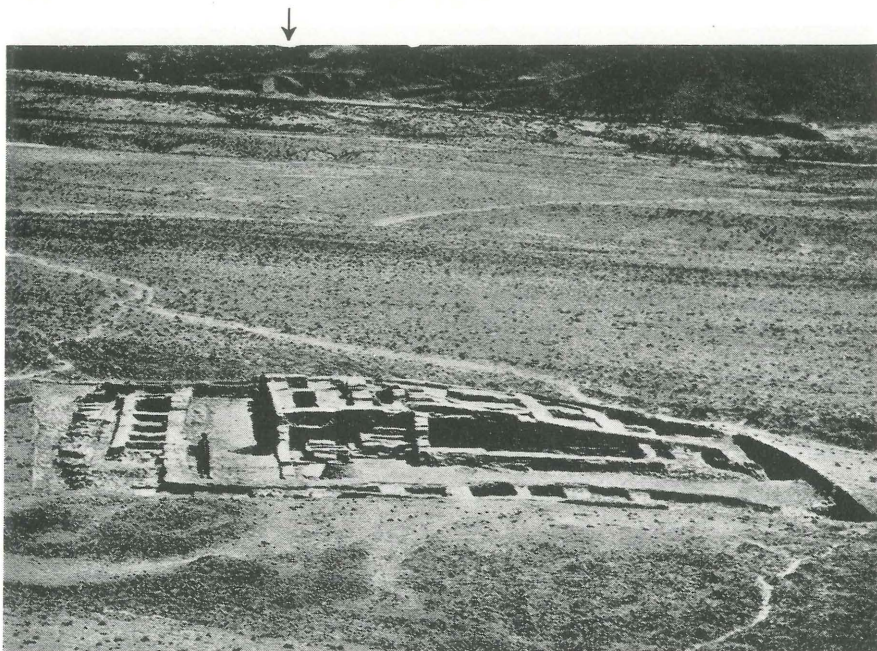
Omwalling. Hadden de voorgaande dorpen zich alleen tot Tepe A beperkt, de stad omsloot ook de omringende, B, D, en G. Onze Afb. 82 geeft een kijk op een bolwerk bij een van de hoeken van de omwalling op Tepe B. De gehele bouwwijze verraadt een techniek, die niet is geïmproviseerd, maar op grote ervaring van elders en vroeger moet berusten. Eerst heeft men een buitenmuur van 1.20 m breed, uit ongebakken tichels gebouwd, de binnenmuur is van 0,75 tot 1 m dikte, terwijl bouwkundige verfijningen de doelmatigheid verhoogden. Aan een van de hoeken van de wal was een vierkant bolwerk gebouwd (Afb. 82), uit vier vertrekken bestaande, waaronder ook tot permanent verblijf geschikt. De noodzaak van zulk een versterking in

Afb. 84. Mundigak. Maquette van de ruïnes van het Paleis Tepe A. Periode IV 1.
O.C., Pl. XV B

een gebied waarin wij geen andere kennen, stelt ons voor vele, voorlopig alleen door gissingen te beantwoorden, vragen. In elk geval veronderstelt het een sterk centraal gezag, dat ook zijn sporen heeft achtergelaten.

Het Paleis. Op het genivelleerde oppervlak van Tepe A bouwde men in onze periode IV, 1 een complex waarvan afmetingen en uiterlijk de opgraver noopten de naam paleis te geven. Precieze afmetingen zijn niet te geven vanwege het afbrokkelen van de heuvel die in de loop der jaren heeft plaats gevonden, maar de lengte van de noordgevel is nog 35 en de diepte 20 m. Een beschrijving van de plattegrond zou hier te ver voeren, daar men met drie verbouwingen rekening moet houden. De noordgevel is het indrukwekkendst, mede door het uiterlijk. Ook de heer Casal moet echter om er een indruk van te geven, naar de westelijke gevel (Afb. 83) verwijzen, waar de aangebouwde zuilenschachten het best bewaard schijnen te zijn. Boven de colonnade liep een fries uit ongebakken tichels die door de uitkepingen bij de constructie kantelen vormen. Op de westzijde was de ingang waardoor men op een binnenhof kwam, waarop verschillende kamers uitkwamen. Afb. 84 geeft een indruk van het geheel, dank zij de maquette die men ter plaatse heeft gemaakt.

Afb. 85. Mundigak. De Tempel, Tepe G. Periode IV 1.
Beneden het pijltje Cella III.

O.C., Pl. XXI A

De Tempel (Afb. 85). Op Tepe G, op 200 m van A, grotendeels gebouwd, op de maagdelijke bodem verheft zich wederom een complex, evenals het paleis door een omwalling omgeven. De gelijktijdigheid met dat van Tepe A wordt verder waarschijnlijkheid gemaakt door gelijkheid in technische afwerking van bepaalde onderdelen en tevens door de ceramiek; zo zijn de drempels rood geschilderd, de wanden bedekt door verschillende witte verflagen. Dat men hier met een tempel te doen zou hebben, wordt afgeleid uit het feit dat op de binnenhof, links op Afb. 85, bij cella III op de plattegrond (*Fouilles*, Fig. 36), de grond bedekt was met een dikke laag as. Bovendien was daarbij een afvoerleiding samengesteld uit onderdelen van gebakken aardewerk, die naar een zinkput leidde. Wij citeren nu de auteur: „Men kan in de inrichting van cella III een altaar zien, met daarnaast een tafel voor plengingen en omgeven door offertafels, terwijl dit kleine heiligdom afgewerkt was met een buizensysteem om de vloeistoffen die voor de plengingen hadden gediend, af te voeren. Dit lokaal met de beperkte ruimte als bijgebouw bij de hoofdconstructie schijnt geen openbare eredienst te doen vermoeden.”

Ceramiek en Sculptuur. Om het beeld van de periode IV duidelijker te

Afb. 86. Mundigak. Ceramiek uit Periode IV.

Links no. 241, blz. 188; rechtsboven no. 190, blz. 184; rechts beneden no. 267 en no. 192.

O.C., Pl. XXXIII

maken, nog twee afbeeldingen (86 en 87, blz. 184). Rechts boven op Afb. 87 is een drinkbeker op een voet (no. 190, p. 184); in deze periode komt dit type tot volle ontwikkeling. Naast de geometrische versiering vinden wij op ander vaatwerk takjes met bladeren, terwijl ook de dierenwereld door de steenbok is vertegenwoordigd.

Sculptuur is slechts sporadisch aanwezig, het enige opvallende stuk is de mannenkop, enkele tientallen centimeters groot (Fouilles, blz. 46), gevonden op Tepe D en uit de periode IV3 stammend. De heer Casal ziet in deze kop verwantschap met de kunst van de Indus-cultuur.

Moet men de cultuur Mundigak in haar geheel tot deze rekenen? Onze eerste indruk is van niet; laten wij hopen dat verdere onderzoekingen dit succesrijke franse initiatief zullen aanvullen.

NIEUWE BOEKEN OVER DE KUNST VAN OUD IRAN

R. Ghirshman, *Parthes et Sassanides*, Paris, 1962.

A. Godard, *L'art de l'Iran*, Paris, 1962.

Beide werken, voor zover hier door mij ingezien, zijn een welkome aanvulling, zowel door het illustratieve materiaal dat zij brengen, als door de begeleidende tekst. Dit geldt in het bijzonder voor de eerstgenoemde publicatie.

Parijs, 22 jan. 1963

v. PR.

EPILOOG: CITY INVINCIBLE

Une nécropole datant du IVe millénaire avant notre ère est mise au jour en Israël. Le Monde, 26 dec. 1962, p. 5 (de notre correspondant special). p. 5).

E. Anati, *Prehistoric Trade and the Puzzle of Jericho*, BASOR no. 167, 1962, 25-31.

St. Gervitz, *Jericho and Sichem*, Vetus Testamentum 13, 1963, 52-62.

R. E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities*, 2e druk. London, 1962.

Lustrum-Congres van de Vereniging van Utrechtse Geografische Studenten met voordrachten van G. A. Wisselink, G. A. Hoekveld en A. Bours, Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Reeks 80, no. 1, Januari 1963.

A. Koyre, *Du monde clos à l'univers infini*, Paris, 1962 (From the Closed World to the Infinite Universe, Baltimore, 1957).

Het papier voor mij nemend om het slotwoord te schrijven, noteerde ik onbewust als titel „City Invincible, een Illusie”. Voordat ik de verklaring van deze verschrijving geef, eerst nog even enkele laatste berichten (iets wat in een Bulletin geoorloofd is), die enkele lacunes in het voorgaande aanvullen. Ze hebben betrekking op principiële zaken.

In *Le Monde* van 26 December worden de laatste gegevens gepubliceerd over de franse activiteit ten Z.W. van het Meer van Galilea in de Jordaanvallei. Men was daar werkzaam in een dorp uit de prae-ceramieke periode, waaruit ook de oudste stadsvorm van Jericho stamt (7^e millennium) de naam is Munhatta. Men spreekt van een „construction circulaire” met een diameter van 40 m. Grote hoeveelheden beenderen van dieren werden ter plaatse gevonden; verder pijlpunten en lemmers van sikkels, beide van silex, en tenslotte stenen beeldjes met schematische aanduidingen.

Dit brengt ons dus in die periode van het palaeolithicum waarvan de ontdekker en kenner van de culturen in het bergland in Irāq professor Braidwood is. De oudste nederzetting van Jericho past nu eenmaal niet in het beeld van de geschiedenis der menselijke nederzetting in het Oude Nabije Oosten bekend door prospecties in de naburige landen, waarin de „stad” niet voor het vierde millennium zijn intrede doet. Ook op het symposium liet Professor Braidwood zich in deze geest uit; de 2000 mensen die volgens Miss Kenyon in Jericho zouden hebben gewoond, zouden noch van landbouw, noch van jacht hebben kunnen leven. De oplossing nu door de heer Anati genoemd, gaat in een geheel andere richting en brengt verrassend nog een nieuw element naar voren, namelijk de handel. Jericho

zou het centrum van de voorziening van zout en bitumen in die oude periode van nomaden en jagers zijn geweest, en aldus ommuring ter bescherming van de voorraden nodig hebben gemaakt.

Verder bericht *Le Monde* dat te Ben-Sjemen ten noorden van Lydda in de zachte rotswand van een heuvel uitgehakte grotten zijn gevonden, waar in urnen de gebeenten van mensen waren bijgezet. Uit het vierde millennium zijn deze, en vele ervan zijn in de vorm van hut en huis in de stijl van die periode. Deze huisvormige urnen roepen de uitdrukking „eeuwig huis” in herinnering en zijn een illustratie van de these van professor L. Mumford (*City Inv.*, p. 225): „In the uneasy life of primitive man, the dead were the first to have a permanent dwelling place. And perhaps the first form of the city is the cemetery, the city of the dead, a place to which people returned to keep a sense of family identity and continuity”.

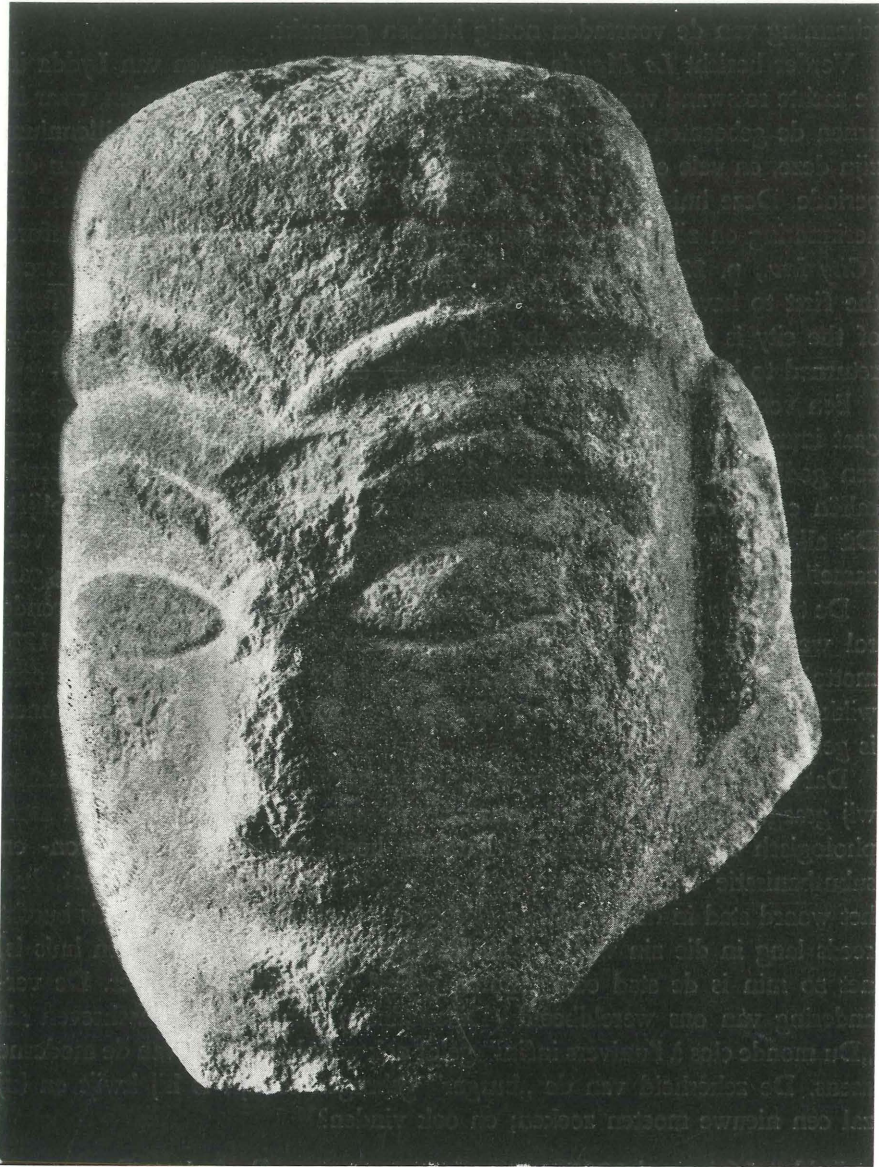
Een verdere welkome aanvulling is het artikel van Stanley Gurvitz, het gaat immers over de *verwoesting* van steden in de oudheid, de wijding aan een godheid bij die gelegenheid, het strooien van zout of andere chemicaliën erover en een vervloeking opdat de plek verder onbewoond blijft. Dit alles wijst erop dat in de stad meer werd gezien dan alleen een verzameling van huizen, maar dat zij ook aan een idee een belichaming gaf.

De titel *City Invincible*, werd gekozen omdat aan de stad een dominerende rol werd toegedacht in de ontwikkeling van cultuur (zie onze blz. 123, motto). Deze valt niet te ontkennen, maar het is de vraag of deze ontwikkeling „ter stede” slechts plaats had of uit deze structuur van wonen is geïnspireerd.

Dat de drang naar schepping van cultuur onverwoestbaar zou zijn, beamen wij graag. Maar in deze tijd waarin niet alleen de stad structureel en morfologisch haar oorspronkelijk karakter heeft verloren en door con- en suburbanisatie een aaneengesloten en eendere gemeenschap ontstaat, kan het woord stad in deze titel nog slechts een beeldspraak zijn, evenals burcht reeds lang in die zin wordt gebruikt. Net zo min als een flat een huis is, net zo min is de stad een gesloten geheel en verdediging meer. De verandering van ons wereldbeeld (Dijksterhuis) door Koyre omschreven als „Du monde clos à l'univers infini” geldt ook voor het habitat van de moderne mens. De zekerheid van de „burger” geborgen te zijn is hij kwijt en hij zal een nieuwe moeten zoeken; en ook vinden?

Leiden 16 januari 1963

B. A. VAN PROOSDIJ

Afb. 87. Mundigak. Kop van witte kalksteen, Periode IV, 3.

O.C., Pl. XLIV